

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 62
September 2021

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

- Je verplaatsen in **Tula en de kolonisator**
- De **pest en corona**: kun je deze ziekten vergelijken?
- De vergeten **Slag om de Schelde**



Leven met zout water

De Elisabethsvloeden in de veertiende eeuw

KLEIO



34 De vergeten Slag om de Schelde

Zware gevechten in Zeeland in 1944

42 Handel en de opkomst van Uruk

48 Tikkie terug

Voetbalhistorie in de klas

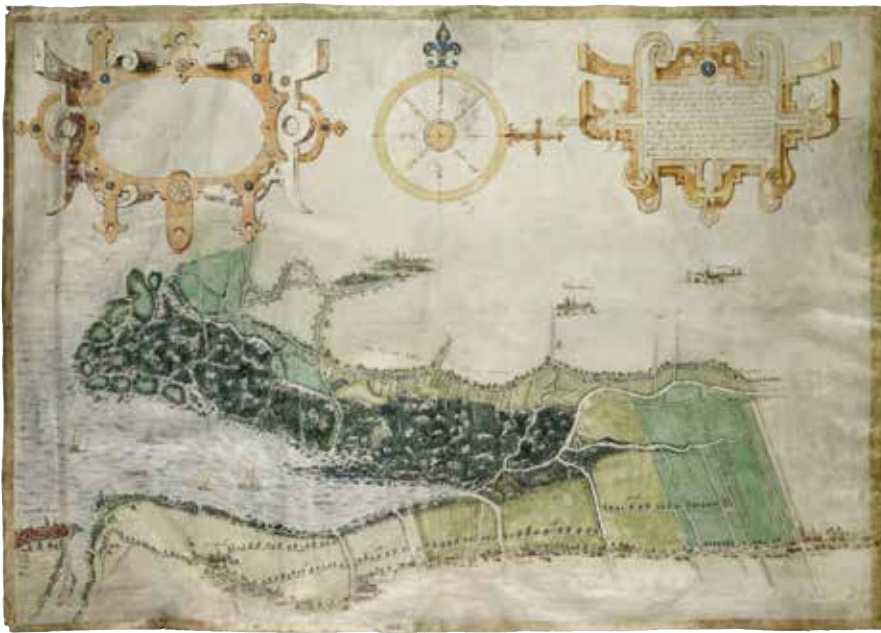


50 Wereld-handelscentrum aan de Lek

Het vroegmiddeleeuwse Dorestad

4 Leven met zout water

De Elisabethsvloeden: oorzaken, gevolgen en sterke verhalen



12 De onderdrukking voorbij

Hoe Tula op Curaçao de daad bij het woord voegde



18 Leren en toetsen tegelijk

Geschiedenis leren met de SALT-methode

26 Verhalen levend maken

Leerlingen doen onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog

28 Ambassadeurs van de steentijd

Onderzoek naar spitsen geeft inkijk in het leven van jager-verzamelaars



57 De Zwarte Dood en corona

Parallellen en verschillen



62 Effectief lesgeven met YouTube

Verslag uit de praktijk

66 Royale schepen

Drie vorsten met omstreden schepen



Beste lezer,

Wat zal het nieuwe schooljaar ons brengen? Weer hybride lesgeven? Hangende leerlingen sloom kijkend in de camera van hun laptop terwijl u ze historische vaardigheden probeert bij te brengen vanuit uw huis? De toekomst zal het uitwijzen. En zoals u weet verklaren en duiden wij immer het verleden, nooit de toekomst. Laten we hopen dat we 'onze' leerlingen weer in de klas mogen ontvangen en van daaruit de liefde voor ons vak mogen bijbrengen. Dat werkt beter dan wat we de leerlingen de afgelopen anderhalf jaar gedwongen hebben moeten voorschotelen.

'En zoals u weet verklaren en duiden wij immer het verleden, nooit de toekomst'

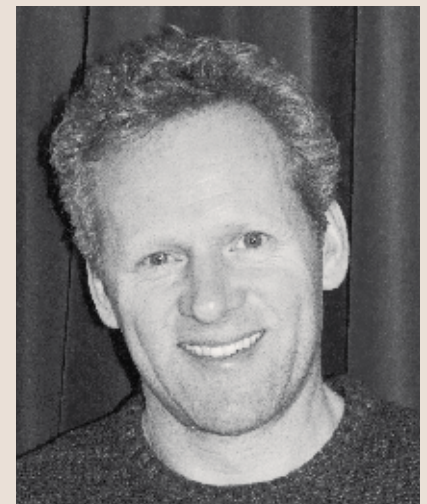
Deze *Kleio* kan u helpen om de leerlingen in de klas te enthousiasmeren. Lees en gebruik bijvoorbeeld het artikel over de overeenkomsten en verschillen tussen de middeleeuwse pest en de coronapandemie. Of wat te denken van het artikel over de Elizabethsvloed: is die te vergelijken met de overstromingen die Limburg, Duitsland en België in juli teisterden? Bruikbare analogieën voor in de klas, dus. En wilt u verder terug in het verleden: lees dan het artikel over de jachtwerktuigen uit Doggerland of dat over de cultuur in Uruk, de stad die in veel methodes wordt aangehaald als een van de eerste stedelijke gemeenschappen in Mesopotamië.

Aan het begin van het schooljaar is het lekker om gelijk een aantal *Kleio's in de klas* achter de hand te hebben. U kunt de leerlingen aan het werk zetten met mooie opdrachten, bijvoorbeeld bij films en documentaires. Ook bij het artikel over de rebel en slavenleider Tula is een bijzondere *Kleio in de klas* gemaakt. Daarnaast is er aandacht voor de regionale geschiedenis. Zo legt een aantal collega's uit hoe zij hun leerlingen betrokken houden bij de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Groningen. En uiteraard kunt weer rekenen op veel boeken-tips: kennis blijft macht.

Genoeg leesvoer en inspirerende lessen om dit jaar vol aan de bak te gaan in de klas.

Ik wens u veel le(e)splezier en hoop samen met u dat het een prettig lesjaar wordt.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.



- 10 Nelleke Noordervliet... en de geschiedenis
- 15 Boeken 1
- 16 In de klas: Woorden van de kolonisator
- 22 Kleioscoop: They Shall Not Grow Old
- 33 Boeken 2
- 38 Kleioscoop: De Roze Revolutie
- 47 Column: Ton van der Schans
- 60 In de klas: De pest hebben aan corona
- 69 Recensies
- 71 Kleiokrant
- 74 Column: Jelte Posthumus | Colofon

Cover: Deel uit het buitenpaneel van het Elisabethsaltaar, met de overstroming van de Grote Waard, ca. 1490-1495. Schilder onbekend. Bron: Rijksmuseum, Amsterdam.



Wunder

maße

alten

Wunderlande

der fucht

im decht

ferren

allosen

de daniel

de bur

maes

de hore



Leven met zout water

De Elisabethsvloeden: oorzaken, gevolgen en sterke verhalen

Het is 600 jaar geleden dat de Sint-Elisabethsvloed van 1421 de ondergang van de Hollandse Grote Waard inluidde. De ramp maakte veel indruk in die tijd, al was het niet de eerste watersnood in de regio, en ook niet de laatste. Direct erna kwam een even grote vloed aan geruchten, overdrijvingen en wonderverhalen op gang, die tot op de dag van vandaag het beeld van die ramp heeft bepaald.

In de nacht voor Sint-Elisabethsdag in het jaar 1421 brak de dijk bij de sluizen van het dorp Broek in de Grote Waard door.¹ Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. Eerder waren er doorbraken geweest door het te dichtbij delven van *darink* (met zeewater doordrenkt veen) om het kostbare zout te winnen. Daardoor waren delen van de dijk gevaarlijk instabiel geworden. Bovendien waren de uitgebaggerde putten veranderd in brede en diepe stromen die direct aan de westelijke dijken van de waard grensden. Het zeewater kon zo steeds verder het land binnendringen. Het zoute water, dat door een hevige storm hoog opgestuwd werd, stroomde die nacht door het gat en verspreidde zich over de landerijen in noordelijke en oostelijke richting. Het bereikte eerst de dijk langs de Maas en ging daar doorheen, maar op den duur reikte het helemaal tot in het Land van Heusden. Bovendien was dit het laagste deel van de waard, want de eeuwenoude ontginning aldaar was al lange tijd aan het inklinken. Dat het water snel verder kon stromen, werd bevorderd door een stelsel van onbedijkte gantels (kleine watergeulen), evenwijdig aan de Maas, waar de vloed brede geulen van maakte. De vele smalle stroompjes vanaf de hoger liggende Langstraat

(een zandwal ten zuiden van de Maas) en de gegraven turfvaarten konden die hoeveelheid water ook niet afleiden.

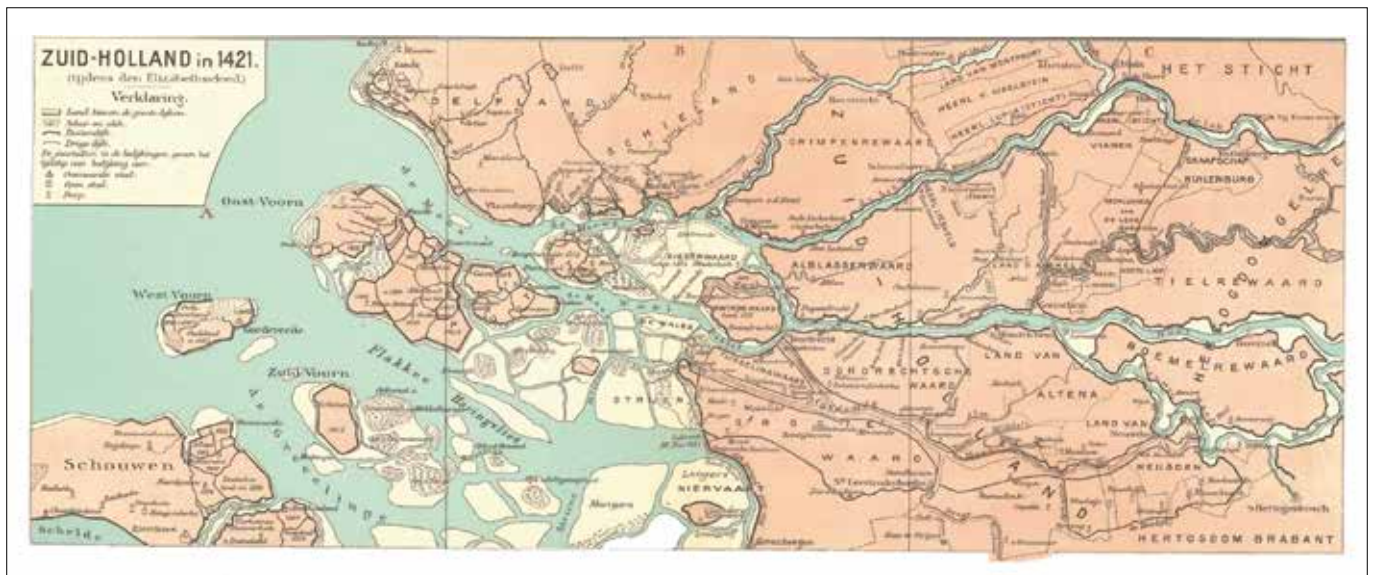
Zoet en zout

De Grote Waard, het gebied tussen Dordrecht en Geertruidenberg tot aan Heusden, was echter niet het enige slachtoffer van deze stormvloed. Ook Zeeuws-Vlaanderen, Zeeland, de Zuid-Hollandse eilanden, het Rijnland tussen Leiden en Haarlem, en Waterland en Kennemerland boven het IJ overstroomden gedeeltelijk. West-Friesland kon net voorkomen dat de lange Omringdijk bij Heerhugowaard doorbrak, maar veel buitendijks land ging daar verloren. Kort hierna, vanaf ongeveer half december, braken door hoog oppervlaktewater van de Rijn, Waal en Merwede op diverse plaatsen dijken door. Na een reeks droge zomers waren kwetsbare, verdroogde en inklinkende veendijken een gemakkelijke prooi. Overstromingen van diverse polders en waarden werden in Duitsland, Gelderland en Zuid-Holland gemeld. Voor de Grote Waard was een doorbraak van de Merwede in de dijk bij de Oude Wiel (een gevolg van een doorbraak uit 1374) bij Werkendam fataal. Ook hier waren de ingeklonken landerijen achter de dijken een makkelijke prooi: het water ▶

Henk 't Jong is historicus.

¹ 18-19 november volgens de middeleeuwse heiligenkalender. Tegenwoordig valt de dag van Sint-Elisabeth op 17 november. Van der Linden, *De Heiligen* (2002), 254.

Rechter buitenpaneel van het Elisabethsaltaar met de overstroming van de Grote Waard, ca. 1490-1495. Schilder onbekend. Bron: Rijksmuseum, Amsterdam.



Kaart van de situatie van de Grote Waard in 1421. Bron: *School-Atlas der Geheele Aarde* door W.J. Thieme & Co, 1921.

verspreidde zich snel over het hele gebied tussen Merwede en Maas tot aan Dordrecht. Die stad kwam als het ware op een eiland te liggen. Wel staken de dijken op de oeverwallen langs de rivieren nog boven het landschap uit. En dat gold natuurlijk ook voor de dorpen, kerken en boerderijen op hun terpen, evenals voor de stenen huizen van de adel of rijke stedelingen. Het zeewater vanuit het zuidwesten ontmoette halverwege de waard het zoete rivierwater uit het noordoosten. Het richtte onderweg grote schade aan in sloten die uitgediept werden tot killen (plassen in de uiterwaarden) of die volgestort werden met aangespoelde aarde, klei en zand.

Werk aan de dijk

De bevolking pakte in 1422, met steun van graaf Jan van Beieren, het repareren van dijken en het wegmaken van het water snel aan. Aan het eind van de zomer waren de gaten weer grotendeels dicht. Die zomer was het opnieuw heet en extreem droog, maar een nat najaar volgde. Over het hele westen van Nederland kwamen daardoor weer overstromingen voor en dat werd in de natte zomer van 1423 niet veel beter. 1424 was echter weer erg heet en droogde de natte veendijken uit, zodat de dijklichamen bijna sponzen

werden. De derde Elisabethsvloed van 18 november 1424 vernietigde uiteindelijk alle reparaties aan de dijken.² De Grote Waard liep weer vanuit Broek en de Merwede onder, nu over een breder front. Boeren die al voorzichtig teruggekomen waren, vluchtten weer naar de steden of naar waarden die nog wel droog waren. Tot omstreeks 1430 heeft men nog geprobeerd om gaten te dichten, maar er was te weinig geld. De politieke situatie, met name in het zuiden van Holland, was zo onzeker dat de ingelanden, de bezitters van land in de waard, het bijltje er op den duur bij neergooiden. Ze 'staken de spade in de dijk'. Langzaam stroomde bij elke vloed het water steeds weer over de landerijen en liet bij eb een laagje zandige klei achter. Het schuurde nieuwe killen uit en verstopte oude weteringen in de voormalige Grote Waard. Toen er weer inpolderingen plaatsvonden, was er een laag slib over het land gelegd van tussen de een en twee meter dik: het Merwededek. Het is die laag die archeologen bij opgravingen op het hele Eiland van Dordrecht steeds weer tegenkomen. Het was echter nog steeds geen oneindige watervlakte, zoals wel wordt gedacht en zoals die dikwijls ook op kaarten werd weergegeven. Overal staken stukken dijk met bomen en struiken

boven het water uit en groeiden zandige slikken en begroeide gorzen aan. De meestal uit hout, leem en riet opgetrokken boerenwoningen vervielen na enige tijd, zodat er niets meer van overbleef dan wat paalsporen. Wel waren nog lang de stenen kerken met hun torens en steenhuizen te zien, die leken te drijven in meren. Op den duur werden ze netjes afgebroken en werden de stenen hergebruikt in nieuwe nederzettingen elders. Het landschap veranderde van graanakkers en groentetuinen in een nat getijdengebied waar riet en biezen werden geoogst. Vissers uit de wijde omgeving vingden er in de brede killen zalm in netten aan palen, de zalmsteken. De Verdronken Waard werd de Biesbosch en de grootste killen veranderden in brede stromen, zoals het Hollands Diep, de Nieuwe en de Boven-Merwede en, aan de Brabantse kant, de Amer.

Nijdige boer

Kroniekschrijvers die meer of minder ver van de gebeurtenissen afzaten, beschreven al snel na 1421 de gevolgen. In Lübeck, dat handelscontacten met Dordrecht onderhield, vermeldde iemand de ramp en de schade aan volk en vee, en zestien 'kerspelen' (kerkdorpen) die verdronken. In Tiel spraken men dertig jaar later meer in het

² Er was in november 1404 al een eerste Elisabethsvloed geweest die vooral Vlaanderen en Zeeland trof, maar ook rond het IJ en in de Riederwaard overstromingen veroorzaakte.

algemeen over de schade over heel Vlaanderen, Zeeland en Holland in 1421 en schatte men dat er in het geheel zo'n 2.000 mensen omgekomen waren. Verder weg, in Keulen, had men het omstreeks 1500 al over 100.000 doden. Nog wat later schatte men het aantal verdrinken dorpen in de Grote Waard op 72, een op Bijbelse voorbeelden gebaseerd getal dat dikwijls met rampen werd geassocieerd. Dat vertelde men aan bezoekers uit het buitenland, die het thuis doorvertelden en opschreven. De zeventiende-eeuwse Dordtse historieschrijvers Van Beverwijck en Balen namen dat aantal eveneens over en hadden het over duizenden slachtoffers in de Grote Waard. Zij verspreidden ook de toen ontstane sages over de 'nijdige boer' die een dijk had doorgestoken om zijn buren 'te bederven' en het kind in de drijvende wieg die door een kat in evenwicht werd gehouden en aanspoelde in Kinderdijk. Dat laatste is trouwens een verhaal dat bij meer overstromingen in binnen- en

buitenland wordt verteld. In Dordrecht werd het eeuwen later geloofd en beweerde een familie zelfs van dat kind af te stammen. Dat de grote aantallen slachtoffers schromelijk overdreven waren, is inmiddels wel duidelijk. Berekeningen aan de hand van latere bevolkingsgegevens geven een geschatte totale bevolking van de hele Grote Waard van ongeveer 20.000 mensen. Die hele waard was ongeveer 540 vierkante kilometers groot en er wordt geschat dat circa 70 procent in ieder geval tijdelijk en soms voorgoed verloren ging. Dat is een kleine 380 vierkante kilometers. Zoals gezegd ging niet alles in één klap teloor. Mensen die bij de inbraakgaten woonden, waren misschien verrast door de vloed en sommigen van hen zullen het niet hebben overleefd. Maar het zal een paar dagen geduurd hebben voor de vloed alle delen van de Grote Waard hadden bereikt. Het water moest langs allerlei hindernissen, zoals de oeverwallen en kaden van de kleine veenrivieren tussen de

polders. Hoe verder het water kwam, hoe langzamer het ook zal hebben gestroomd.

Zwaar overdreven

Voor het water in 1421 zijn uiterste grens had bereikt, hadden mensen voldoende tijd om met hun boten te vluchten, op het dak te klimmen of andere hoge plekken op te zoeken. Een paneel van het Sint-Elisabeths-altaar, dat tussen ca. 1490-1495 ter herinnering aan de ramp

'Langzaam stroomde bij elke vloed het water steeds weer over de landerijen en liet bij eb een laagje zandige klei achter'

werd geschilderd, laat zien hoe het water zich tussen de hoogten een weg baande. Bij eb zakte het water natuurlijk steeds een meter of wat. Ondanks de herhalingen van wateroverlast in 1422 en 1423, en voor de tweede grote vloed in 1424, was er voldoende gelegenheid om zelfs interieurs uit huizen en kerken, ►



Gravure van de Sint-Elisabethsvloed van 18 november 1421, met een dijkdoorbraak en de overstroming van de Grote Waard. In de verte is Dordrecht te zien. Gravure door S. Fokke, uit: J. Wagenaar, *Vaderlandse Historie, deel III* (Amsterdam 1770) 34. Gebundeld in het *Dordracum Illustratum*. Bron: Regionaal Archief Dordrecht.



Boven: Gevelsteen met tekst over de Sint-Elisabethsvloed. Hij zat van 1609 tot 1870 in de Spuiport, en op deze foto in de gevel van Wepsterschool (1950-1959). Na opslag in een depot bevindt de steen zich nu in een muurtje aan de Spuiboulevard in Dordrecht. Gemeentelijke Prentverzameling, Dordrecht.
Onder: Detail van het raam met een afbeelding van de Sint-Elisabethsvloed van 1421 in de Grote Kerk in Dordrecht, 1909. Gemaakt door Herman Veldhuis, Atelier van Gebrand Glas 't Prinsenhof te Delft. Foto: Ad Molen-dijk, 2000. Gemeentelijke Prentverzameling, Dordrecht.

inclusief loeizware doopvonten, te halen en die naar elders te verschepen. Oud-stadsarcheoloog van Dordrecht Johan Hendriks zou het bijzonder hebben gevonden als er in de waard veel meer dan 200 mensen door het water waren omgekomen. Dat komt ook beter overeen met de 2.000 doden die volgens de *Tielse kroniek* tijdens de vloed in totaal vielen. Ook het getal van 72 verdronken en verdwenen parochies in de waard was zwaar overdreven. Veel latere

beschrijvers hebben bovendien geen onderscheid gemaakt tussen (kerk)dorpen, ambachten, parochies en heerlijkheden. Die kunnen overlappen en dorpen of heerlijkheden kunnen uit meerdere ambachten bestaan, terwijl een heerlijkheid of een parochie een samenraapsel van kerkdorpen, gehuchten (met een naam) en ambachten kan zijn. Het dorp Sliedrecht, dat toen aan de zuidelijke oever van de Merwede lag, bestond bijvoorbeeld uit drie ambachten,

terwijl de parochie Sliedrecht van Houweningen tegenover Giessendam tot in de stad Dordrecht reikte. Je moet dus bij de dorpsnamen goed kijken wat bij wat hoorde. Omdat het lang niet altijd duidelijk was, en nog steeds niet is, hoe de connectie tussen die verschillende gemeenschappen lag, hebben onderzoekers aantallen van tussen de 19 en 27 verloren en niet meer opgebouwde nederzettingen genoemd op een totaal van ongeveer 55. Dat komt aardig dichtbij de zestien kerspelen van de Lübeckse kroniekschrijver. Een dorp als Sliedrecht ging dus verloren, al bleven er nog wel wat mensen op de resten dijk langs de Merwede achter. De meeste inwoners verhuisden naar de overkant, waar de gemeente van die naam nu ligt. Daar lag toen Oversliedrecht, dat al vroeg in de dertiende eeuw wordt genoemd. 'Over' werd dus van de naam gehaald. Dorpelingen van andere plaatsen volgden dat voorbeeld. De inwoners van Weede stichtten op die manier in de latere Hoeksche Waard het dorp Cillaarshoek, waar ze hun



kerk ook weer opbouwden. Het verdronken dorp Strijen werd op de plaats waar het nu nog ligt, herbouwd. Weer anderen trokken naar de omliggende steden. Dordrecht groeide in de vijftiende eeuw bijvoorbeeld van ca. 8.000 naar ca. 11.000 inwoners. Een groei die niet alleen door een natuurlijk geboorteverschot te verklaren valt.

Karakteristiek landschap

Nog weer anderen begonnen wat verder in de vijftiende eeuw met inpolderen, vooral aan de randen van de waard. Het Land van Heusden en de streek ten noorden van de Langstraat, die oorspronkelijk Hollands waren en later Brabants zouden worden, werden toen al aangepakt. De latere Hoeksche Waard groeide polder voor polder tot in de achttiende eeuw. In dit gebied ligt nu nog een restje van de midden door de Grote Waard stromende Maas; die rivier is elders volkomen verdwenen. Het gebied ten zuiden en oosten van Dordrecht werd pas vanaf ongeveer 1600 aangepakt. Het inpolderen ervan duurde, in fasen, tot in de twintigste eeuw. Zo ontstond langzaam het Eiland van Dordrecht zoals het er nu uitziet.

Men kan zeggen dat de Elisabethsvloeden het leven van hen die ze meemaakten grondig ontregelden. Als de bewoners niet verdronken, kwam het er meestal op neer dat ze de nederzettingen waar ze soms al 400 jaar hadden gewoond moesten verlaten. Er moest dan elders een nieuw bestaan opgebouwd worden. We moeten echter niet vergeten dat men in het waterrijke Holland en Zeeland elk jaar wel een paar keer te maken kreeg met hoog water en dat stukken land overstromden. De rivieren voerden (en voeren nu nog) in de lente grote hoeveelheden smeltwater uit Duitsland aan, die voor problemen zorgden. In de herfst waren het de westerstormen waardoor de dijken het nogal eens gaven.

Waarna ze dan ook weer gerepareerd moesten worden. Dat was ver voor de Elisabethsvloeden al een onderdeel van het bestaan in de polders tussen de rivieren. Niet dat men eraan gewend was – het gebeurde niet elk jaar en ook niet overal tegelijk – maar het was een gegeven waarmee men leefde. Soms waren de doorbraken door allerlei oorzaken te erg, zoals in

1421-1424, en moest men land en woning opgeven. Toch kwamen steeds terug en begon het land weer te herwinnen. Zo is het karakteristieke landschap van het westen en noorden van Nederland ontstaan. Een gebied dat tot op de dag van vandaag toeristen en andere liefhebbers trekt, maar waarin de bewoners zich maar zelden van hun verleden bewust zijn. ■

Na de Elisabethsvloeden werd het landschap gebruikt voor het turfsteken in lange smalle stroken vanaf de Maas. Zo ontstond het zogenaamde slagenlandschap dat hier en daar nog steeds zichtbaar is. Kaart van de Biesbosch bij Geertruidenberg uit 1562 door Jacob en Pieter Sluyter. Bron: Nationaal Archief.



Literatuur

- H.A. van Duinen en C. Esseboom (red.)**, *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (Dordrecht z.j. [2007]).
- W. van der Ham**, *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam 2003).
- P.A. Henderikx**, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- J. Hendriks**, 'De watersnoodrampen van 1421 en 1424', in: H.A. van Duinen en C. Esseboom (red.), *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (Dordrecht z.j.[2007]), 99-129.
- J.P.C.A. Hendriks, P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk en D.B.S. Paalman**, "Dar vordrunken 16 schone kerspele..." Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden, 1421-1424', in: *Westerheem* 53-3 (2004), 94-111.
- H. 't Jong**, *Het troetelkind der Dordtenaren. De speciale positie van de Tieselenswaard vóór de ondergang van de Grote Waard in 1421*. Masterthesis (Leiden 2009).
- H. 't Jong en M.C. Dorst**, 'Een archiefonderzoek naar vermeldingen van nederzettingen in de Groote Waard van vóór 1421', in: *Dordrecht ondergronds briefrapport* 23 (Dordrecht 2009).
- T. Stol**, 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard', in: *Holland* 13, 3-4 (1981), 129-145.
- V. Wikaart, H. van Engen, K. Leenders, C. de Bont, P. Martens, I. Zonneveld en H. Werther (red.)**, 'Nijet dan water ende wolcken'. *De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdronken Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009).

Nelleke Noordervliet

Schrijfster Nelleke Noordervliet schreef vele historische romans. In 2018 ontving ze de Constantijn Huygens-prijs voor haar gehele oeuvre.

Welk nut heeft geschiedenis?

Hoe meer je weet van het verleden, hoe meer je snapt van het heden. Kennis van de geschiedenis leert mensen enerzijds zichzelf en hun tijd te relativiseren, maar doet anderzijds beseffen welke waarden echt van belang zijn in het leven.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs is leerlingen ervan te doordringen dat alles anders was, maar ook heel veel hetzelfde. Dat mensen keuzes maakten en fouten. Het inlevingsvermogen van leerlingen moet getraind worden.

‘Kennis van de geschiedenis leert mensen enerzijds zichzelf en hun tijd te relativiseren, maar doet anderzijds beseffen welke waarden echt van belang zijn in het leven’

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Ik ben een bewonderaar van het werk en de persoon van Denis Diderot, de onvermoeibare initiator van de *Encyclopédie des arts et des sciences*. Geweldig schrijver van *Le neveu de Rameau* en *Jacques le Fataliste* en – als je hem mag beoordelen aan de hand van zijn correspondentie en zijn handelwijze – een buitengewoon sympathieke man.



Wat kunt u zich herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ik herinner me vooral de lessen van meneer Van den Oort. Hij was een goed verteller, maar dwong ons ook analytisch te denken. Bij hem kon je geen eind in de ruimte zwetsen.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Ik ben erg gesteld op de achttiende eeuw. Daar kan ik nog goed bij. De grondvormen van de moderne maatschappij tekenden zich af. Grote projecten werden in gang gezet. Er heerste nog een zeker optimisme, hoewel we de morbide aspecten van verlichting en romantiek niet moeten ontkennen.

Welke historische studie heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Een van de meest indrukwekkende en onthullende studies vond ik *The Fall of Public Man* van Richard Sennett. Het gaat over de verschuivende verhoudingen van het publieke domein en het privé-domein. Het is een stadsgeschiedenis en een cultuurkritiek. Geschiedenis die nadrukkelijk doorwerkt in het heden.

Wat is de meest recente historische sensatie die u heeft gehad?

Ik heb vrij vaak historische sensaties. Tijdens de coronalockdowns bood mijn woonplaats Amsterdam op de Wallen eindelijk weer ruimte voor de oer-Amsterdamse historische sensatie (laten we zeggen: de Bredero-sensatie).



Portret van Gerbrand Adriaenszoon Bredero (1585-1618). Amsterdammer, dichter en toneelschrijver. Beeld: Beeldbank Amsterdam.



Frans landschap bij Verdun, beschadigd door grote aanvallen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Beeld: Shutterstock.com.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Het gepokte en gemazelde landschap van het loopgravenland in Noord-Frankrijk en Vlaanderen. Het landschap zelf draagt nog de littekens nu alle overlevenden allang dood zijn.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ik zou weleens onderzoek willen doen naar het merkwaardige utopische gezelschap kunstenaars, schrijvers en denkers dat zich af en toe terugtrok op de Monte Verità bij Ascona, aan het begin van de twintigste eeuw. Dat was sowieso een tijd van ongebreidelde idealisme en meeslepende theorieën. Veel occultisme en spiritisme c.q. spiritualiteit. De praktijk bleek toch altijd weer een spelbreker. Een lichte waanzin lag op de loer. Ook nu weer zien we hier en daar het ongebreidelde zweven de kop opsteken. Voor mij onbegrijpelijk. Daarom zou ik het willen onderzoeken.

Welk nut hebben de 49 kenmerkende aspecten voor het geschiedenisonderwijs?

Ik denk dat de 49 kenmerkende aspecten een handvat bieden voor het begrip van de gestage voortgang en verandering van de werkelijkheid, en de invloed van technologie erop, evenals de rol van het toeval. Om het mainstream-perspectief wat af te wisselen zijn ook thematische en eigenzinnige invalshoeken welkom.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

A Man for All Seasons over Thomas More en *La Nuit de Varennes* van Ettore Scola over de vlucht van Lodewijk XVI en Marie Antoinette naar Varennes, waar ze in de kraag werden gevat.

Hoe vindt u dat geschiedenis en staatsinrichting op een middelbare school moeten worden gedoceerd?

Hier kan ik alleen maar open deuren intrappen. Creatief, gedegen, inspirerend, serieus. En ik vind dat geschiedenis voor alle leerlingen een verplicht vak op de middelbare school moet zijn.

Wat is uw meest dierbare bezit met historische waarde?

De oude zethaak van mijn grootvader die chef van de zetterij was bij *Het Vrije Volk* heeft voor mij bijzondere betekenis. ■



Een zethaak met letters.
Foto: Dirk Claes Terhagen.

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

De onderdrukking voorbij

Hoe Tula op Curaçao de daad bij het woord voegde

Het is 17 augustus 1795 wanneer Curaçaose totslaafgemaakten hun baas Casper Lodewijk van Uytrecht meedelen dat zij die dag niet van plan zijn om te gaan werken. In de decennia daarvoor schrijven verlichte denkers in Europa over het belang van individuele vrijheid en wijzen sommigen slavernij in meer of mindere mate af. Een gebeurtenis en een ontwikkeling, zowel in tijd als in plaats, ver van elkaar verwijderd – maar bestaat er een verband?

Gerard Bras is docent geschiedenis op de ASHV (Albert Schweitzer havo-vwo) in Willemstad, Curaçao.

Het grootste gedeelte van de achttiende eeuw is slavernij zo vanzelfsprekend als de zon die dagelijks opkomt en ondergaat, het zo nu en dan uitbreken van een oorlog en het bestaan van God. De zwarte Afrikanen, zijn dat niet gewoon de vervloekte nakomelingen van Cham, de tweede zoon van Noach? De verlichting brengt in deze visie niet direct een radicale verandering. Waar de Franse filosoof Montesquieu slavernij in zijn *Over de geest van de wetten* (1748) deels afkeurt, stelt de Duitser Immanuel Kant rond diezelfde tijd nog dat 'de Afrikaanse negers geen intelligentie van de natuur verkregen hebben die het niveau van de gek overstijgt'.¹ De reikwijdte van verlichte idealen als 'gelijkheid' en 'vrijheid' bleek beperkt. Tegelijkertijd ontstaan er wel degelijk groeperingen die verlichte ideeën over vrijheid breder trekken, en stellen dat het bezitten en verhandelen van mensen verboden zou moeten worden. Een voorbeeld van zo'n abolitionistische club is de 'Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade' in Groot-Brittannië, of de 'Société des amis des Noirs' in Frankrijk. Hoewel in de tijd zelf als tamelijk radicaal ervaren, krijgen de organisaties politiek gezien langzaam meer voet aan de grond. Daarbij helpt het dat er ook steeds meer economische redenen zijn om slavernij en

slavenhandel af te wijzen. De kosten om het onmenselijke systeem in stand te houden zijn groot en er kan alleen maar worden verdiend door op het arbeidsproces, de totslaafgemaakten dus, te bezuinigen. In de Franse kolonie Saint-Domingue, het huidige Haïti, bezwijkt het systeem. Wat volgt is een bloedige burgeroorlog waarin tienduizenden mensen, hoofdzakelijk zwarte totslaafgemaakten, om het leven komen. In het moederland spreekt de Franse revolutionair Robespierre zijn afschuw uit: hij bepleit een volledige afschaffing van de slavernij in alle koloniën. Een zeer radicaal idee dat alleen kans van slagen kan hebben in die meest radicale periode van de Franse Revolutie. In 1794, als de Terreur de straten van Parijs overspoelt, gaat de Franse Nationale Conventie akkoord. Als het jaar daarop de Bataafse Republiek wordt uitgeroepen en Nederland formeel deel uitmaakt van het revolutionaire Frankrijk, grijpen Curaçaose totslaafgemaakten hun kans. De Franse slaven vrij? Dan wij ook!

Werkweigering

Gouverneur De Veer, de hoogste gezagdrager van Curaçao, zal na het nieuws van de werkweigering op Van Uytrechts plantage wellicht gedacht hebben aan de situatie op Saint-Domingue. Zijn

Het plantagehuis Kenepa, de plek waar in 1795 totslaafgemaakten op Curaçao in opstand komen. Fotograaf: Charles Hoffman.





TOUSSAINT LOUVERTURE

eiland in zo'n complete anarchie laten vervallen? Dat nooit. Hij belegt een vergadering met zijn Koloniale Raad. Even lijkt het erop dat de opstandelingen op weg zijn naar Willemstad om hem persoonlijk ter verantwoording te roepen. Onderweg wijken de mannen en vrouwen echter uit naar andere plantages om zoveel mogelijk totslaafgemaakten te bewegen zich bij hen aan te sluiten. De werkweigering neemt de vorm aan van een algehele Curaçaose slavenopstand. De vrijheidsstrijders kiezen een leider, ene Tula, die de Nederlandse predikant G.B. Bosch later zal beschrijven als 'een man van groote ligchaams-gestalte' met 'bekwaamheid in het spreken'.² In allerijl wordt een militaire eenheid samengesteld: een groep van witte soldaten en vrije zwarten moet zo snel mogelijk de revolutionaire geest terug in de fles zien te krijgen. Een eerste aanval slaat de groep opstandelingen af, ze blijken beter voorbereid en beter georganiseerd dan gedacht. Hun aantal groeit gestaag. Van verschillende plantages sluiten zich totslaafgemaakten bij hen aan die hun kans op vrijheid schoon zien. Een katholieke priester, Jacobus Schinck, ziet de situatie uit de hand lopen en onderneemt actie. Hij meldt zich bij de autoriteiten en vertelt dat hij zich in wil zetten om de opstandelingen met praten tot overgave te dwingen. Met gevaar voor eigen leven bezoekt hij de opstandelingen die zijn vrees direct weg nemen: de wanhopige totslaafgemaakten ontvangen de pater vol eerbied en respect. In latere aantekeningen is te lezen dat zich een fascinerend gesprek ontvouwt tussen Schinck en Tula. De laatste daagt pater Schinck uit op eigen terrein door slavernij te problematiseren met de retorische vraag: 'Koomen alle menschen niet voort uit [...] Adam en Eva?'³ Verder blijkt Tula verbazingwekkend goed

op de hoogte te zijn van de situatie in Europa. Hij weet dat 'de fransche negers [...] hunne vrijdom bekoomen' hebben en dat 'Holland is ingenomen door de franschen'.⁴ De opstandelingen zingen zelfs Franse revolutionaire liederen. Hoe is al deze kennis tot hen gekomen?

Handelsknooppunt

In geografisch opzicht was Curaçao uiteraard een eiland, in overdrachtelijke zin lag dit anders. Gedurende de achttiende eeuw ontwikkelde de vrijhaven Curaçao zich tot een belangrijke handelspost, waar handelsstromen van over de hele wereld elkaar raakten. Er was veel werk te vinden voor vrije zwarten in de natuurlijke haven van het Schottegat en op de schepen die er aanmeerden. Ook totslaafgemaakten moesten er aan de slag. Het gebeurde geregeld dat plantages hun totslaafgemaakten verhuurden aan andere partijen, bijvoorbeeld als ambachtsman of als matroos. In deze kosmopolitische omgeving troffen uiteenlopende mensen elkaar en kwamen, naast kisten tabak en cacao, ook de laatste nieuwtjes aan land. Het zal een kwestie van dagen zijn geweest voordat het abolitionistische besluit van de Franse Nationale Conventie Curaçao bereikte. Uit angst voor besmetting met het revolutionaire virus probeerden de autoriteiten actief het contact tussen bevrijde Franse slaven en zij die nog in Curaçao in slavernij leefden tot een minimum te beperken. Dit bleek echter praktisch onuitvoerbaar.

'Tula daagt pater Schinck uit op eigen terrein door slavernij te problematiseren met de retorische vraag: "Koomen alle menschen niet voort uit Adam en Eva?"'

Er was geen internet of sociale media nodig om de inwoners in korte tijd van de gebeurtenissen in de regio op de hoogte te stellen. Het nieuws raakte deels vermengd met valse informatie. Zo verspreidde zich het bijna messiaans klinkende gerucht dat André Rigaud, een van de belangrijkste leiders van de slavenopstand op Saint-Domingue, op weg was naar Curaçao om 'hun alle vrij te maken' en ook daar 'tegens de blanken te vechten'.⁵ Hier was echter geen sprake van. Tula's kennis van het christendom is gemakkelijk te verklaren: rooms-katholieke priesters verrichtten al decennialang missiewerk onder de totslaafgemaakten en Bijbelonderwijs vormde hier een onderdeel van.

Directe oorzaken

De connectie tussen de Curaçaose slavenopstand en de Europese verlichting was grotendeels van indirecte aard. Het was niet zo dat Tula uitgebreid de geschriften van Voltaire of David Hume kende en bestudeerde. Vooral de praktische uitwerking ►

Portret van Toussaint Louverture, een van de leiders van de slavenopstand op Haïti. Gemaakt tussen ca. 1801-1810 door Govert Kitsen. Bron: Rijksmuseum.

¹ Davis, *Inhuman bondage. The rise and fall of slavery in the New World*, 75.

² Cain (red.), *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao*, 43.

³ Cain (red.), *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao*, 56.

⁴ Jordaan, *Slavernij en vrijheid op Curaçao*, 181.

⁵ Cain (red.), *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao*, 42.

De vuist met gebroken ketting is het monument voor Tula op Curaçao. Fotografie: Charles Hoffman.

van de verlichte ideeën in Frankrijk en zijn koloniën deed de revolutionaire vlam op het eiland ontbranden. Zij werd aangewakkerd door een aantal lokale gebeurtenissen die aangemerkt kunnen worden als de meer directe oorzaken. Eind achttiende eeuw bestonden er namelijk slavenreglementen, documenten met afspraken betreffende de slavenarbeid, die door de plantagehouders veelvuldig geschonden werden. Dit had te maken met de verslechterde economische situatie. De West-Indische Compagnie hield in 1791 op te bestaan en vele Joodse handelaren vertrokken. In een poging hun inkomsten op peil te houden, kozen plantagehouders er voor om hun totslaafgemaakten nog zwaarder te belasten. De zondagsrust verdween, werktijden werden verlengd en de voedselvoorziening werd ingeperkt. Dit maakte dat er begin jaren negentig al concrete plannen gesmeed werden om in verzet te komen. Overigens stellen historici dat de belangrijkste reden voor totslaafgemaakten om in verzet te komen, los van de hier genoemde verlichte idealen en genegeerde reglementen, natuurlijk de slavernij zelf was. Het was verzet tegen een systeem waarin de mens gereduceerd werd tot bezit, tegen de onvrijheid in zijn meest letterlijke vorm.

Einde van de opstand

De opstandingen delven tijdens die beruchte augustusdagen van 1795 uiteindelijk het onderspit tegen het Curaçaose koloniale regime. Kapitein Van Westerholt, de leider van de militaire eenheden, drijft de vrijheidsstrijders uiteen en speelt hen tegen elkaar uit. Hij belooft alle opstandelingen die zich overgeven te sparen. Een aantal totslaafgemaakten geeft gehoor aan de oproep van Van Westerholt en, nadat er een beloning is uitgelooft, wordt Tula verraden. Met de gevangenneming van Tula en andere leiders komt de opstand definitief tot een einde. Tijdens de eerste dagen van hun gevangenschap volgen verhoren die gepaard gaan met afschuwelijke martelingen. De informatie die hieruit vrijkomt, bijvoorbeeld de suggestie dat Tula alle blanken zou willen



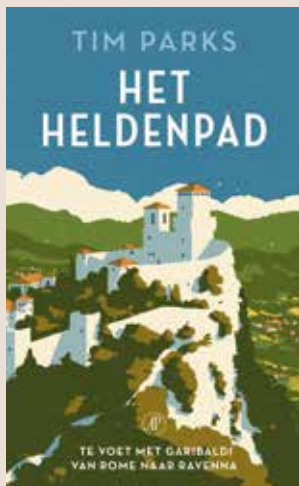
vermoorden, is weinig betrouwbaar te noemen. Wat volgt is een executie op een ronduit gruwelijke manier: de mannen worden geradbraakt en hun gezichten verbrand, vervolgens worden ze onthoofd. Waar de lichamen van andere terdoodveroordeelden in zee gegooid worden, belanden de hoofden van Tula en andere leiders op tentoongestelde staken. Voor iedereen die erlangs loopt moet duidelijk zijn: zo loopt het af met eenieder die zich tegen het koloniale regime keert. Enkele jaren later, als Napoleon de macht in Frankrijk overneemt, wordt de slavernij opnieuw ingevoerd. Curaçao lijkt terug bij af. Toch is dit niet helemaal waar. Na afloop van de opstand worden er vernieuwingen in de reglementen ingevoerd waarin de autoriteiten zich iets meer lijken te bekommeren om het lot van de totslaafgemaakten. Zo wordt het plantagehouders verboden om buitensporige of onredelijke lijfstraffen op te leggen. Ook het voltallige slavenkorps straffen voor de 'fout' van één is niet langer toegestaan. Toegegeven, het zijn bijna verwaarloosbare verbeteringen binnen een inhumane systeem, maar het opent enigszins de weg naar 1863, het jaartal waarin Nederland de slavernij in zijn koninkrijk afschaft.

Een lange weg te gaan

De kwestie 'slavernij' laat zien hoe beperkt de inhoud van termen als 'vrijheid' en 'gelijkheid' tijdens de verlichting waren. Aan de ene kant vormden de verlichte ideeën een breuk met de eeuwen daarvoor, aan de andere kant was er voor de tot slaaf gemaakte inwoners van de koloniën nog een lange weg te gaan. De heldhaftige acties van Tula en de andere strijders hebben hun sporen op Curaçao zeker nagelaten. Op verschillende plekken op het eiland verrijzen grote witte vuisten uit de grond met daarin een gebroken keten geklemd, het symbool van de vrijheid die de totslaafgemaakten probeerden te grijpen. Ieder jaar op 17 augustus, op *dia di lucha pa libertat*, de 'dag van de vrijheidsstrijd', gedenkt Curaçao de gebeurtenissen van toen. Op de plek waar hun onthoofde gezichten ooit angst moesten inboezemen, wordt nu vol bewondering aan hun moed teruggedacht. ■

Literatuur

- Artwell Cain (red.)**, *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao* (NiN-see/Amrit, 2009).
- Han Jordaan**, *Slavernij en vrijheid op Curaçao* (Walburg Pers, 2013).
- David Brion Davis**, *Inhuman bondage. The rise and fall of slavery in the New World* (Oxford University Press, 2006).
- J. Hartog**, *Tula. Verlangen naar vrijheid* (Eilandsbestuur Curaçao, 1973).
- Eric Williams**, *From Columbus to Castro. The History of the Caribbean* (Random House, New York 1984).
- A.F. Paula**, *1795. De slavenopstand op Curaçao* (Curaçao N.A., 1974).
- T. Hofland**, *De lange weg naar vrijheid. Veranderende leefomstandigheden van Curaçaose slaafgemaakten in de periode 1795-1863* (Master-scriptie Erasmus Universiteit, Rotterdam 2016).



Het heldenpad.
Te voet met Garibaldi van Rome naar Ravenna

Tim Parks
 Verslag van een wandeltocht van de schrijver over hetzelfde pad waar ooit de Italiaanse nationalist en revolutionair Garibaldi liep.
 Arbeiderspers | € 26,99

Mefisto. Roman van een carrière

Klaus Mann
 Klassieke roman uit 1936 waarin de toneelspeler zijn ziel verkoopt aan de nazi's. Zeer de moeite waard om delen ervan in de klas te gebruiken.
 Schokland | € 24,00



Keizer Karel V.
Landsheer van de Nederlanden, Habsburgs wereldheerser

Geoffrey Parker
 Prachtig uitgegeven boek, met zeer veel afbeeldingen over het leven (en lijden) van de Habsburgse keizer.
 Omniboek | € 39,99

Podium van Europa.
Creativiteit en ondernemen in de Amsterdamse Schouwburg van de zeventiende eeuw

Frans Blom
 Een cultuurhistorisch verhaal over Amsterdam en de Stadsschouwburg in de Gouden Eeuw. Het theater in het gewest Holland liet zich in volle glorie aan heel Europa zien.
 Querido | € 28,99



Krijgsgeweld en kolonie.
Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid, 1816-2010

Petra Groen, Rémy Limpach e.a.
 Bijzonder goed gedocumenteerd en ook dik boek waarvan je eigenlijk hoopt dat de school de hele serie (*Militaire geschiedenis van Nederland*) aanschafft. Elke koloniale strubbeling die er in een onzer kolonies is geweest, wordt beschreven en geanalyseerd. Een geweldig naslagwerk.
 Boom | € 55,00

De vergeten soldaat

Guy Sajer
 In de serie *Oorlogsdomein* (prachtserie!) verscheen dit verslag van een jonge Wehrmacht-soldaat die drie veldtochten in de Sovjet-Unie meemaakt. Bijzonder boek.
 Arbeiderspers | € 35,00

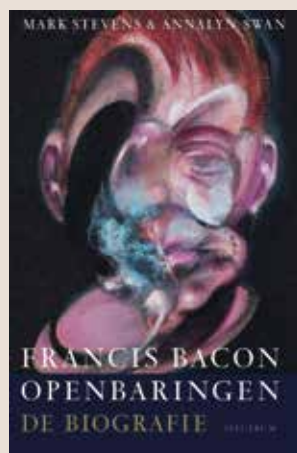


Is China nog te stoppen?
Hoe een virus de wereldorde verandert

Henk Schulte Nordholt
 Is dit boek een profetie of een waarschuwing? Het gaat over de ontwikkelingen in China in de eenentwintigste eeuw. Duidelijk wordt dat Xi met China een leider heeft die het Westen zal uitdagen. Of daar weerstand aan kan worden geboden?
 Querido | € 12,50

Francis Bacon: openbaringen. De biografie

Mark Stevens & Annalyn Swan
 Dikke biografie over de getormenteerde kunstenaar Bacon, die de duistere kanten van de vorige eeuw blootlegde. Wat hield hij verborgen over zijn leven?
 Spectrum | € 49,99



De Friezen
De Franken

Luit van der Tuuk
 Twee boeken over de vroege middeleeuwen, met veel bronnen die niet alleen de geschiedenis van deze volkeren belichten maar ons ook voorzien van mooi materiaal voor in de klas.
 Omniboek | € 20,00 (per stuk)



De schaduw van Berlijn.
Leven met de erfenis van het Kindertransport

Jonathan Lichtenstein
 De vader van de auteur is tijdens de oorlog ontsnapt met een van de Kindertransporten. Jaren later gaat hij de reis nogmaals maken (nu met zijn zoon). Wat in 1939 gebeurd is, heeft het leven van vader en zoon voor altijd getekend.
 Atlas Contact | € 22,99 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Woorden van de kolonisator

Hoe noemen we totslaafgemaakten die hun vrijheid opeisen? Opstandelingen, rebellen, vrijheidsstrijders? De tekstbronnen over de Curaçaose slavenopstand zijn over het algemeen geschreven door overheidsfunctionarissen en geestelijken, oftewel: door de kolonisator. Dit perspectief heeft grote invloed op de wijze waarop de gebeurtenissen van 1795 destijds zijn vastgelegd. In welke bewoordingen zou een gekoloniseerde erover schrijven?

Gerard Bras is docent geschiedenis op de ASHV (Albert Schweitzer havo/vwo) in Willemstad, Curaçao.

Wat?

In deze opdracht bestuderen leerlingen fragmenten uit een reisverslag van de Nederlandse predikant Gerardus Balthazar Bosch. Zo'n twintig jaar na de slavenopstand bracht hij enige tijd op Curaçao door als onderdeel van een grotere rondreis door Noord- en Zuid-Amerika. De impact van de opstand was groot en lag bij vele Curaçaoënaars nog vers in het geheugen. Bosch tekende de verhalen over dat beruchte najaar van 1795 op en verwerkte deze in zijn boek.¹ De leerlingen analyseren drie stukjes tekst en verdelen de gegevens in feitelijke info en meningen. Na de

opbrengst hiervan in een klassengesprek te hebben uitgewisseld, gaan de leerlingen aan de slag met het herschrijven van een bronfragment in het tegenovergestelde perspectief: dat van de gekoloniseerde, namelijk Tula zelf.

Voor wie?

Havo 4 en vwo 4.

Wanneer?

Deze werkvorm sluit aan bij de historische context De Verlichting, dus bij de tijd van pruiken en revoluties.

Hoe lang?

Circa 50 minuten, afhankelijk van de duur van de klassengesprekken.

Hoe werkt het?

De leerlingen buigen zich allereerst in tweetallen over de bronfragmenten. Om deze tekstjes te kunnen begrijpen is enige voorkennis van de slavenopstand wel nodig. De opdracht is om gegevens uit de bron te selecteren en deze te bestempelen als feit dan wel mening. Geef bijvoorbeeld de instructie: onderstreep de feiten en omcirkel de meningen. Of: maak twee kolommen, één waarboven 'feit' staat en één waarboven je 'mening' schrijft, en vul dit schema in. Voor deze selectie en categorisering krijgen de leerlingen vijftien tot twintig minuten de tijd. Hoogstwaarschijnlijk, en dat hoop je als docent natuurlijk, ontstaat er discussie binnen de tweetallen, want als predikant Bosch over de totslaafgemaakten schrijft dat na het drinken van rum 'hun moed en hunne kracht' groeiden, is dat dan een feitelijke constatering of een persoonlijke interpretatie? Na de categorisering volgt een klassengesprek waarin antwoorden uitgewisseld kunnen worden. In deze fase van de opdracht gaat het vooral om de discussie en het verkennen van die soms vage grens tussen feit en mening. Het vinden van het juiste antwoord is van ondergeschikt belang. Nu de leerlingen gezien hebben dat de teksten van Bosch doorspekt zijn met zijn eigen meningen en vooroordelen, is het tijd om een tekstfragment te kiezen en deze te herschrijven. De leerlingen worden uitgedaagd

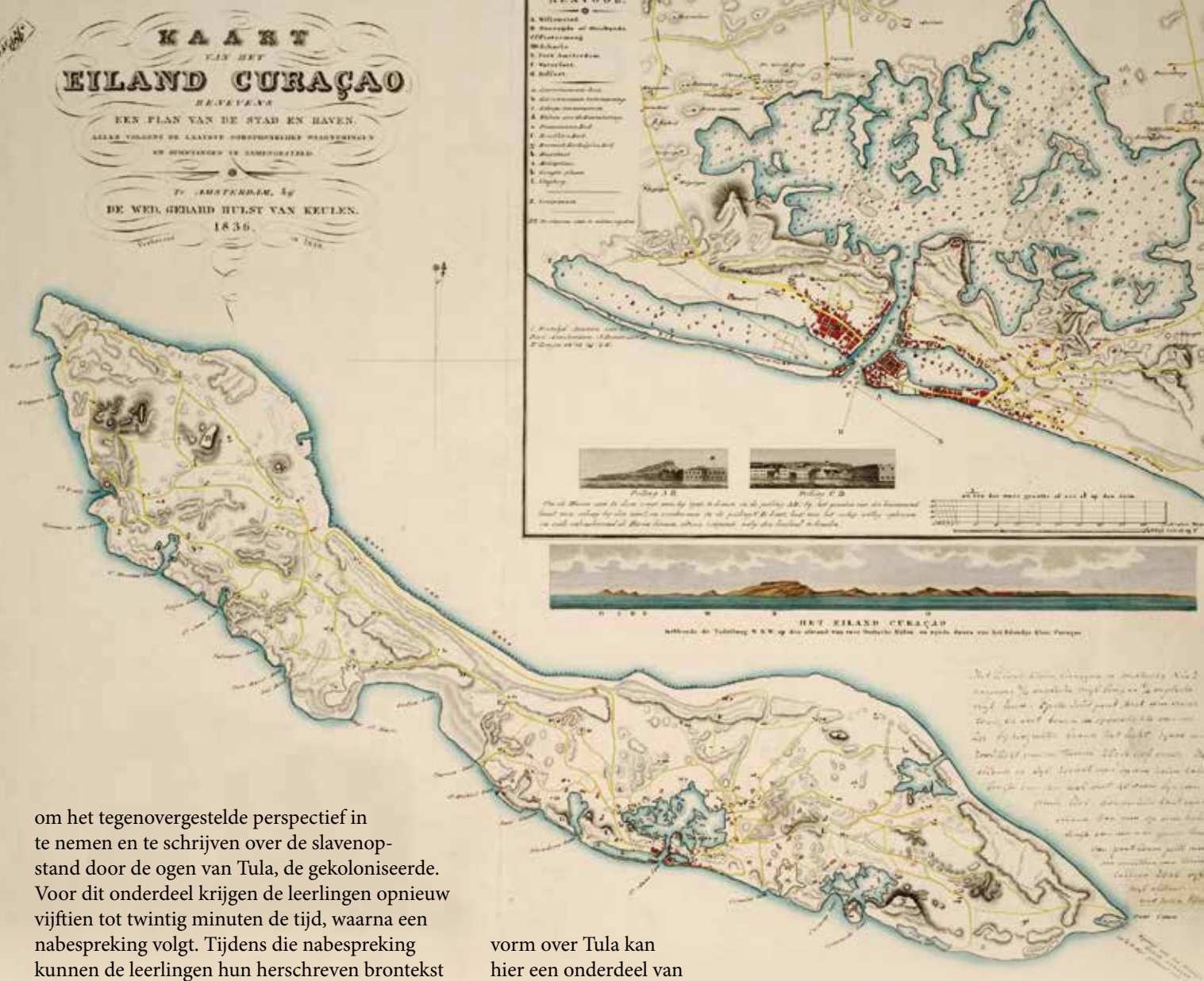
Bronmateriaal voor bij de les

■ 'Toen de weerspannige Negers op de Plantagie Sante Crux kwamen, voegden de slaven van deze zich bij hen, en kort daarna ook die van de omliggende tuinen. Zij braken nu het distilleerhuis open, waarin zij eene aanzienlijke hoeveelheid rum vonden, en gaven zich aan een onmatig gebruik daarvan over. De rum deed zijne gewone werking: hij wekte op, verhitte en bedwelmde. De Negers kwamen nu tot besluiten, waaraan zij waarschijnlijk vroeger niet gedacht hadden. Zij namen nu voor, den blanken de gewone titels niet meer te geven; dezen alle gehoorzaamheid te weigeren; zich zelve vrij te verklaren; en zelve opperhoofden aan te stellen, die hen regeren zouden. Naarmate zij voortgingen met rum te drinken, vermeerderden ook hun moed en hunne kracht. Zij waren nu noch voor hunne meesters, noch voor de soldaten in het fort, noch voor de regering des eilands meer bevreesd, en gevoelden zich in staat, om alles te doen, wat zij wilden.'

Artwell Cain (red.), *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao* (NiNsee/Amrit, 2009), 44.

■ 'De Negers werden stoutmoediger, omdat zij eene zegepraal over eene militaire magt behaald hadden, en zagen zich in bezit gesteld van goede geweren, waaraan zij gebrek hadden. Het vuur des opstands had zich weldra verspreid over de geheele westelijke helft des eilands. Het getal van sterk gespierde en wel gevormde mannen bedroeg omtrent 2000. De oproerlingen zonden heimelijk afgevaardigden naar de stad en het oostelijk gedeelte des lands, om ook daar het smeulend vuur te doen ontvlammen. Hoewel de vrije Negers en gekleurden zich niet bij het oproer voegden, konden zij echter meer als vijanden, dan als vrienden van de blanken beschouwd worden, want zij verleenden dezen, in geenerlei opzigt, eenige hulp, terwijl zij daarentegen aan de opstandelingen alle mogelijke diensten bewezen.'

Artwell Cain (red.), *Tula. De slavenopstand van 1795 op Curaçao* (NiNsee/Amrit, 2009), 51.



om het tegenovergestelde perspectief in te nemen en te schrijven over de slavenopstand door de ogen van Tula, de gekoloniseerde. Voor dit onderdeel krijgen de leerlingen opnieuw vijftien tot twintig minuten de tijd, waarna een nabespreking volgt. Tijdens die nabespreking kunnen de leerlingen hun geschreven brontekst in groepjes uitwisselen of klassikaal presenteren.

Wat is er mogelijk?

De tweede helft van de opdracht kan nog uitdagender gemaakt worden door bijvoorbeeld niet Tula maar een Europese leider als Napoleon of een verlichte denker als Rousseau over de Curaçaose slavenopstand te laten schrijven. Dat die laatste in 1795 al bijna twintig jaar dood was, hoeft geen belemmering te zijn. Het herschrijven van een negentiende-eeuwse bron is sowieso een bezigheid met een hypothetisch karakter. Juist het inschatten van de denkwereld van historische figuren kan interessante inzichten opleveren over de persoon in kwestie of over de gebeurtenissen. Ook een spelvorm is mogelijk: een leerling draagt een verslag van de opstand voor en de rest van de klas moet raden uit wiens perspectief de tekst geschreven is.

Wat levert het op?

Miguel Heilbron en Anja Sinnige schreven in een vorig nummer van *Kleio* over het belang van 'een wereldwijde blik op geschiedenis' en deden hierin de suggestie om het tijdvak van pruiken en revoluties te verdiepen met aandacht voor de vele (slaven)opstanden van die periode.² Deze werk-

vorm over Tula kan hier een onderdeel van uitmaken. Leerlingen leren hoe de in Europa geformuleerde ideeën over vrijheid en gelijkheid aan de andere kant van de oceaan in praktijk gebracht werden en een aantal samenlevingen volledig op zijn kop zetten. Daarnaast verkennen de leerlingen de grens tussen feit en mening door de woorden van Bosch kritisch te bestuderen en hierover met elkaar in gesprek te gaan. Ze leren dat een term als 'oproerlingen' misschien neutraal klinkt maar in werkelijkheid veel zegt over het perspectief van de auteur in kwestie. Die kwestie van standplaatsgebondenheid komt nog sterker terug in de tweede helft van de les. Omdat de leerlingen zich moeten verplaatsen in de positie van de gekoloniseerde, leren ze hoe een verslag van een gebeurtenis altijd gekleurd is door de persoon die schrijft of vertelt. Soms schuilt dat in de keuze voor een bepaalde term, andere keren is het merkbaar aan de keuzes van hetgeen wel of niet gezegd wordt. Kort gezegd wordt dus de kritische benadering van bronnen op verschillende manieren in de praktijk gebracht. ■

Het complete bronmateriaal is te vinden op www.vgnkleio.nl.

Kaart van Curaçao, 1836. Gemaakt door R.F. van Raders en Daniël Veelwaard jr. Bron: Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.

¹ G.B. Bosch, *Reizen in West-Indië en door een gedeelte van Zuid- en Noord-Amerika*. 2 delen. (L.E. Bosch, Utrecht 1829, 1836).

² Miguel Heilbron en Anja Sinnige, 'Een wereldwijde blik op geschiedenis', in: *Kleio* 2 (2021), 56-58.

Leren en toetsen tegelijk

Geschiedenis leren met de SALT-methode

Een actueel geluid binnen het moderne Nederlandse onderwijs is dat het last heeft van een doorgeslagen toetscultuur. Een van de alternatieven hiervoor zou de 'Student Assessment Learning Together' (SALT)-didactiek kunnen zijn. Deze methode is gebaseerd op een succesvolle pilot in de lerarenopleiding geschiedenis en gaat over gesprekken met je leerlingen over historische inhoud.

Bas van der Meijden is lerarenopleider geschiedenis. **Rina Schultink** is lerarenopleider economie. Beiden bij hogeschool Windesheim. **Daan van Leeuwen** is redacteur van Kleio.

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van de workshop 'Student Assessment Learning Together' (SALT) tijdens de Onderwijsdag Windesheim (2020). De workshop SALT werd verzorgd door Bas van der Meijden, docent aan de lerarenopleiding geschiedenis, samen met drie van zijn studenten. De essentie van SALT is om studenten meer regie te geven over het toetsingsproces en Bas heeft hiermee afgelopen jaar enkele pilots gedraaid. SALT kent een relatief eenvoudige werkwijze waarin studenten actief aan de slag gaan met het gegeven onderwerp voor die weken. Met enige aanpassing of aanvulling kan deze werkwijze ook in het voortgezet onderwijs ingezet worden om het zelfregulerend vermogen van leerlingen te ontwikkelen.

Laatste moment

Vraag een willekeurige docent in het hoger of het voortgezet onderwijs naar het moment waarop de meeste leerlingen beginnen te leren. Het antwoord zal vaak luiden: op het laatste moment en alleen als het voor een toets is. Terwijl je met je onderwijs eigenlijk wilt dat leerlingen eerder beginnen met leren en dat vanuit een intrinsieke motivatie doen. Op zoek naar manieren om hier verandering in te brengen, vergeleek Bas het leerproces van leerlingen met het gedrag van mensen buiten school. Hoe komt het dat docenten vaak heel hard werken, terwijl hun loon niet stijgt en ze ook geen cijfers krijgen? Het antwoord zou weleens te maken kunnen hebben met het feit dat leren en toetsen alleen op school zo strikt gescheiden



STUDENT ASSESSMENT LEARNING TOGETHER (SALT)

ONDERWIJS DMV VAN ASSESSMENTS DIE ALS LES EN TOETS GELDEN

WEKELIJKSE TAKEN STUDENT

WINDESHEIM (in de klas)
6. Deelnemen aan het assessment



WINDESHEIM (buiten de klas)
5. Stof leren voor het echte assessment
4. Assessment in je groepje voorbereiden: proefassessment



THUIS

3. Antwoorden uploaden op de ELO
2. Opdrachten maken (beheersen en toepassen)
1. Handboek lezen



TAKEN DOCENT

4. Scores verwerken (Excel)
3. Assessment afnemen en scoren

2. Toetsmatrix assessment maken (Word)

1. Opdrachten ontwerpen voor ELO

Links: Een overzicht van de taken van de student en de docent bij SALT.

is. Het leren buiten school bestaat voor een groot deel uit dingen uitproberen en vervolgens kijken of dat ook het gewenste resultaat oplevert. Het is iets wat elke docent eigenlijk dagelijks doet. En dat alles zonder toetsen. Vanuit die gedachte heeft Bas geprobeerd om onderwijs zo te organiseren dat lesgeven en toetsen niet meer worden gescheiden. Hij noemt het 'Samen Toetsend Leren' door middel van assessments die zowel toets als verdiepende les zijn. Of in het Engels: Student Assessment Learning Together (SALT).

De SALT-methode

Via een inspirerend filmpje van Ron Berger over *Student-Engaged Assessments* onder basisschoolleerlingen zag hij hoe leerkrachten van de basisschool de regie over het leren met succes aan de leerlingen zelf overlieten door ze steeds meer op te laten treden als *leaders of their own learning*, in lessen die zowel toets als les zijn.¹ Bas bedacht om één week introductie en acht weken lessen met 'groepsassessments' te organiseren. Iedere les is zowel een verdiepende les over de stof die studenten hebben voorbereid als een deel(toets) uit het grotere geheel van het oorspronkelijke tentamen. Deze bestaat uit het laten presenteren van wat studenten van de stof hebben opgestoken. Daarvoor is het wel nodig de klas op te delen in kleinere groepjes, zodat alle studenten voldoende ruimte krijgen om te laten zien wat ze kunnen. Normaal gesproken kregen de studenten vier uur in de week klassikaal les. Na zeven weken van lessen op de opleiding volgden twee weken van toetsing. Bas besloot om alleen nog in de eerste week klassikaal les te geven. Hierin geeft hij een introductie op de lesonderwerpen, de nieuwe werkwijze voor de komende weken en worden de groepjes samen-



gesteld. In plaats van de gebruikelijke lesweken met lessen, gaan nu groepjes van studenten steeds iedere week één lesuur les volgen. De klas wordt hiertoe in vier gelijkwaardige groepjes verdeeld. Voorafgaand aan het geplande lesuur bereiden de studenten thuis de lesstof voor uit het handboek en maken ze opdrachten, die ze vervolgens individueel via de ELO inleveren. Bas houdt zo zicht op de voortgang van de individuele studenten en kan ook controleren of studenten 'meeliften' op de uitwerkingen van hun klasgenoten. De uitwerkingen geven Bas bovendien zicht op de inzichten over de lesstof van de groepjes en zo kan hij de les die daarop volgt naar behoefte aanpassen. Op school komen de groepjes bij elkaar om eerst samen te leren: met én van elkaar. Ze nemen de leerstof gezamenlijk door, presenteren de stof vast aan elkaar bij wijze van proefassessment en spreken opdrachten door. Daarop volgt het fysieke lesmoment waarin het groepje deelneemt aan de ►

¹ Berger, R., Rugen, L., Woodfin, L., & Education, E. L. (2014). *Leaders of their own learning: Transforming schools through student-engaged assessment*. John Wiley & Sons.

overzicht in Excel. Per les en per student houdt hij de absentie en de scores bij, voor de duidelijkheid uitgewerkt in verschillende kleurtjes en hoofd- en kleine letters. Volgens de cesuur bepaalt hij uiteindelijk het eindoordeel. Dit overzicht is in principe alleen voor de docent zelf bedoeld. Immers, de studenten horen wekelijks hun feedback. Het is ook nog niet voorgekomen dat een student naar aanleiding van het eindoordeel inzage wilde hebben in Bas' administratie, maar dit kan natuurlijk wel.

Studenten laten weten dat ze meer autonomie over hun leerproces ervaren en dat ze zich gestimuleerd voelen om te reflecteren op hun leerproces. De meerderheid van de studenten voelde zich 'intellectueel uitgedaagd' door hun docent, waardoor ze beter hun best deden. Het groepsproces hebben zij ervaren als 'betrokken', en als een proces waarin iedereen moest deelnemen zonder dat iemand 'achterover kon zitten'. De eerste resultaten van de pilots van afgelopen semesters zijn dus bemoedigend en Bas zal zijn pilot verder uitbreiden naar andere klassen.

SALT in het voortgezet onderwijs

Het probleem van leerlingen die het leren uitstellen tot vlak voor de toets en alleen voor een eindtoets willen werken, doet zich op alle onderwijsniveaus voor. Maar ook andere ontwerpprincipes zouden daar goed kunnen werken. Zoals het door leerlingen thuis laten voorbereiden van de theorie die tijdens de les in de vorm van een assessment wordt getoetst en verder wordt verdiept. Dit is een vorm van 'flipping the classroom' die je vaker in het onderwijs ziet. En ook het principe dat leerlingen zich eerst in groepjes voorbereiden op de les, kan in het voortgezet onderwijs krachtig werken. Iedereen weet dat je veel kunt leren van het uitleg-

gen van stof aan anderen. Daarvoor biedt SALT de mogelijkheid. Verder biedt de methode de mogelijkheid om het onderwijs elke les gezamenlijk te evalueren. Omdat je elke les groepsgewijs leerlingen stof laat presenteren en zinvol laat toepassen in betekenisvolle contexten, kun je leerlingen elke les laten ervaren wat je aan de stof hebt (zolang de toepassingen tenminste zinvol zijn). En kun je ook met de groep evalueren hoe zij gezamenlijk en individueel presteren, in hoeverre ze elkaar kunnen helpen, en kun je ze leren om in toenemende mate zelf te beoordelen of zij aan de eisen voldoen of niet. Het biedt de mogelijkheid tot een veel democratischer onderwijspraktijk, waarin je samen werkt aan wat je als kwaliteit beschouwt en elke les een mogelijkheid wordt voor leerlingen om te laten zien wat ze kunnen. En dus niet alleen maar schriftelijk aan de eind van een hoofdstuk. ■

Dit artikel is gebaseerd op een eerder verschenen artikel in *Factor D*, kwartaalblad voor het economie-onderwijs en zijn didactiek (38-1, 2020) en een interview dat daarop volgde.



Meer weten?

Bekijk de uitlegvideo over SALT en de voorbeelden over Luther en Erasmus van Bas van der Meijden via de QR-code. Of ga naar tinyurl.com/K4SALT. Vragen stellen aan Bas kan ook, mail naar SJ.vander.Meijden@windesheim.nl.

Het laagje beschaving is weggevallen

They Shall Not Grow Old zegt meer dan genoeg

De oorlogsdocumentaire *They Shall Not Grow Old* stamt uit 2018, maar is sinds kort te zien via de streamingdienst Netflix. Door de inkleuring en bewerkingen van de historische filmbeelden wordt deze film door velen als baanbrekend gezien. Hoogste tijd om deze indrukwekkende documentaire onder de loep te nemen.

Quinten Koster is
redacteur van Kleio.

De film is geregisseerd door Peter Jackson, die vooral bekend is door de verfilming van *The Lord of the Rings*. *They Shall Not Grow Old* heeft een sterke, maar wrange opening. In de eerste drie minuten klinkt een vrolijk gefloten deuntje, terwijl diverse veteranen uit de Grote Oorlog op een positieve manier over hun ervaringen vertellen. Ondertussen zoomt het beeld in op een zwart-witfilmpje waarin een colonne soldaten in slow motion langs de kijker loopt terwijl de film steeds verder overbelicht raakt. Door het minimalistische van deze scène wordt het onrealistische beeld van de oorlog dat in het begin onder de jonge vrijwillige soldaten en het thuisfront heerste goed geïllustreerd: oorlog als een groot spel, of juist als een essentiële vormende fase op het pad van jongen naar echte man. De titel van de film volgt hierop als een koude en ontvullende douche.

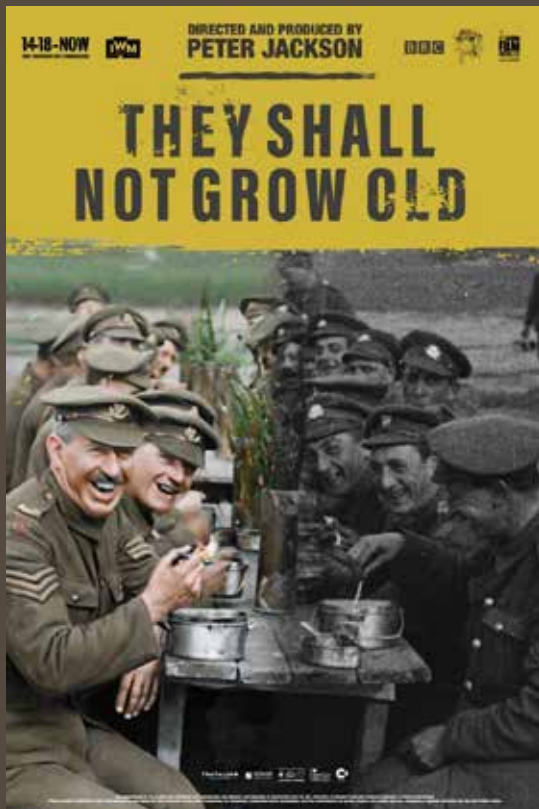
Scène uit *They Shall Not Grow Old*. Soldaten na een gifgasaanval.

Authenticiteit

De eerste scène na de opening benadrukt dit aanvankelijke beeld van de oorlog als een spel. Tijdens het diner van een Engels en een Duits rugbyteam wordt bekendgemaakt dat er oorlog uitgebroken is. Na enig overleg besluiten de spelers dat die oorlog voor hen nog wel even uitgesteld kan worden tot de volgende dag. Peter Jackson maakt het contrast met de harde werkelijkheid, die later in de film getoond wordt, op deze manier een heel stuk scherper en pijnlijker.

De film is in de eerste vijftientig minuten geheel gevuld met historische, geluidloze zwart-wit fragmenten, waarbij de haartjes en stofjes niet altijd zijn weggeretoucheerd en soms als witte streepjes en stipjes in het beeld voorbijflitsen. Je hoort nog net niet de ratel van de camera op de achtergrond. Ook de onnatuurlijk snel en houderig bewegende mensen en dieren – zo kenmerkend





They Shall Not Grow Old (2018)

Regie: Peter Jackson

Taal: Engels

Duur: 93 minuten

voor films uit die tijd – zijn regelmatig te zien. De enige gekleurde beelden in het begin van de film zijn de propagandaposters die gebruikt worden om de jeugd voor de oorlog te enthousiasmeren. Onder deze posters en de zwart-witbeelden van de net aangemelde rekruten, vertellen de veteranen hun motieven om zich als (veel te) jonge vrijwilliger op te geven. De minimumleeftijd om in het leger te dienen was negentien jaar, maar veel van de jongens vertellen dat zij soms slechts vijftien jaar oud waren toen ze zich aanmeldden. De gretigheid waarmee het leger deze naïeve jonge rekruten omarmde, is naar huidige maatstaven stuitend. Enerzijds werden deze minderjarigen blijkbaar zonder problemen aan het ouderlijke gezag onttrokken ('U wilt dat wij uw minderjarige zoon uit dienst ontslaan? Helaas voor u is hij het daar zelf niet mee eens.'). Anderzijds vonden veel ouders het niet zo erg dat hun minderjarige zoon zich had aangemeld.

Gekleurde werkelijkheid

Na de basistraining van zes weken worden de verse soldaten naar het slagveld verscheept. Hier wordt duidelijk dat het aanvankelijke enthousiasme langzaam verdwijnt bij het aanzien van de

verwoeste dorpen en steden. Tot het moment waarop de nieuwe rekruten op het slagveld arriveren worden geluidloze en korrelige zwart-wit-archiefbeelden gebruikt. Hierdoor houd je als kijker een zekere emotionele afstand op de oorlog. Maar zodra het echte front is bereikt, wordt de harde realiteit van de oorlog in al haar kleuren onthuld. Het beeld zoomt in, de bewegingen worden vloeiend en de film laat de geluiden van het getoonde duidelijk horen. De kijker wordt letterlijk de werkelijkheid ingetrokken. Het enige wat licht afbreuk doet aan de ervaring is dat de beelden niet de scherpte hebben van tegenwoordig. Soms zijn de kleuren wat vlak en lijken ze aangebracht met de grove setting van de spuitbus in Paint. Ook is er regelmatig bewegingsonscherpte op onlogische plekken en zorgt het digitale overvloeien tussen twee opeenvolgende beelden soms voor een wat psychedelische dubbelbeeldervaring. Toch doen deze minpunten niet veel af aan de impact van ►

Bruikbare scènes

■ Begin tot 12.00:

In deze eerste scènes wordt het optimisme over de oorlog goed in beeld gebracht. De verhalen van de veteranen, over de redenen van hun vrijwillige aanmelding en hoe het leger met minderjarigen omging, zijn ook zeker bruikbaar in de les. Deze scènes kunnen gebruikt worden om met leerlingen een discussie te hebben over of het leger zich streng aan de leeftijdsgrens had moeten houden. Ook kunnen de getoonde posters en de vertelde verhalen de vraag opwerpen in hoeverre deze jongens zich echt zonder (sociale) druk vrijwillig aanmeldden. Want hoe werd er over jongens gedacht die zich niet aanmeldden?

■ 20.00-35.00:

Rond de drieëntwintigste minuut marcheren soldaten uit diverse verschillende volken voorbij. Met die beelden kan het mondiale karakter van de Grote Oorlog geïllustreerd worden. Na ongeveer de vijftwintigste minuut komt de kleur in de film. Daarna volgen fragmenten en verhalen over het leven en de gevaren in de loopgraven. Niet alleen het gevaar van de Duitsers die binnen roepafstand verderop ingegraven lagen wordt besproken, maar ook de bijzonder slechte hygiënische omstandigheden worden belicht en zijn het bekijken waard. In dit fragment komen ook verschillende gesneuvelde soldaten in beeld. Hoewel het niet de heftigste beelden uit de film zijn, is het wel verstandig om eerst te bedenken of de leerlingen uit de klas deze beelden aankunnen.

■ 00.55.00-01.15.00:

In deze twintig minuten bereikt het drama van de Eerste Wereldoorlog zijn climax. In woord en beeld wordt het verloop en de nietsontziende chaos van een grootschalige aanval op een vijandelijke loopgraaf verteld vanuit het perspectief van de Britse soldaten. De beelden zijn ook voor leerlingen die niet tegen bloed en dood kunnen redelijk goed vol te houden. Waar eerder in de documentaire de beelden nog een hoofdrol speelden, ligt nu de nadruk op de ooggetuigenverslagen. De beelden zijn ondersteunend, wat het geheel intens maakt.

■ 01.26.00 tot eind:

In dit laatste stukje van de film wordt de zinloosheid van de oorlog pijnlijk duidelijk. Zeker als de leerlingen gewezen wordt op het contrast met de opening van de film.

de beelden en de ooggetuigenverslagen. Na enkele minuten vallen ze ook niet meer op. De gebruikte beelden zijn erg indringend. Direct wanneer de nieuwe rekruten de loopgraven betreden wordt duidelijk dat de oorlog geen spelletje is. Binnen het gezichtsveld hangen verschillende lijken in het prikkeldraad waarvan het onbekend is hoe lang ze daar al zijn, omdat niemand ze durft op te halen. Door het gebruik van de ingekleurde beelden is ook het bloed op sommige foto's helder te zien. Gecombineerd met de verhalen van de ooggetuigen wordt het beeld van de verschrikkingen van het loopgravenbestaan intens realistisch. Dat de oorlog ook vooral bestaat uit wachten terwijl de dood constant dreigt, wordt verteld aan de hand van de dagelijkse routine. Dat de situatie aan

'Het winterse water zorgt voor loopgraafvoet, waarbij de voeten opzwellen en afsterven; ook dit wordt "smakelijk" in beeld gebracht'

het front echt onvoorstelbaar erg was, blijkt wel uit de middelen die de soldaten moesten gebruiken om thee te zetten (we hebben het hier natuurlijk wel over de Britse soldaten en hun primaire levensbehoefte). De poep-en-pieshumor over de sanitaire ongemakken geeft het loopgravenbestaan een vrolijke voetbalkleedkamer-achtige sfeer, die de extreme situatie eigenlijk alleen maar schrijnender maakt.

De beelden van de massa's lijken in verschillende stadia van ontbinding en verminking tonen het grote offer van de oorlog. Voor het verhaal dat Peter Jackson vertelt zijn deze beelden onmisbaar, maar voor een les aan minderjarigen is het veel te heftig. Datzelfde geldt eigenlijk ook voor de

beelden over het winterse water in de loopgraven. Dit zorgt voor loopgraafvoet, waarbij de voeten opzwellen en afsterven. Ook dit wordt 'smakelijk' in beeld gebracht.

De grote slag

De grote aanval die het einde van de oorlog moest forceren, begint op de helft van de documentaire. De eerste tanks worden naar het front gereden. Daarna wordt uitgebreid verteld wat de verschillende soldaten moesten doormaken. De veteranen vertellen dat de soldaten in stilte richting de vijandelijke linies wandelden. Omdat de leiding bang is dat de soldaten niet meer precies weten wat ze moeten doen, krijgt ieder peloton een voetbal mee waar ze achteraan kunnen lopen. Pas als de Duitsers bijna bereikt zijn, beginnen hun mitrailleur de Britten bij bosjes neer te maaien. Zo ontstaat een tapijt van gesneuvelde soldaten. Tot overmaat van ramp wordt beschreven dat de opmars van de Britten stopt bij de Duitse prikkeldraadversperring, die het ondersteunende geschut in het voorafgaande bombardement eigenlijk had moeten vernietigen. En door miscommunicatie of een rekenfout landen de granaten van de eigen artillerie ook tussen de vastgelopen Britse soldaten, met een bloedbad tot gevolg. Het romantische beeld van een oorlog is nu definitief verdwenen. De verslagen van de ooggetuigen zijn intens. Afwisselend worden filmfragmenten, tekeningen, foto's en krantenillustraties gebruikt terwijl de herrie van de schreeuwende soldaten, de explosies en de rondfluitende kogels op de achtergrond onverminderd doorgaan.

Het wordt echter niet geheel duidelijk om welke slag het hier gaat. Dit is een logisch gevolg van het feit dat Peter Jackson niet geprobeerd heeft de ervaring van de oorlog vanuit het perspectief van



Scène uit *They Shall Not Grow Old*. Op weg naar het front met een tank.



één soldaat te vertellen. Door een collage te maken van een kleine selectie uit de ruim 600 uur beuisterde interviews van meer dan 200 veteranen, en deze te combineren met archiefbeelden die zelden direct betrekking hebben op de soldaat die aan het woord is, is een soort 'moodboard' van de Eerste Wereldoorlog ontstaan. De documentaire is zo een verhaal geworden waarin de daadwerkelijke historische gebeurtenissen ondergeschikt zijn gemaakt aan de historische ervaringen. Het gevolg is dat de film sterk de nadruk legt op de gevoelens en emoties van de soldaten. Het grotere plaatje van de oorlog, waarin het nut en de noodzaak van de acties duidelijk worden, is voor de kijker net zo onbekend en afwezig als voor de soldaten in de loopgraven.

In de nabeschouwing van deze slag merken de veteranen op dat er onder de Britten eigenlijk geen haat richting de Duitsers bestond. En ook de Duitsers bleken heel redelijke mensen te zijn. Er was een groot wederzijds respect. In onderlinge gesprekken kwamen de soldaten van beide partijen dan ook al snel tot de conclusie dat oorlog zinloos was en ze vroegen zich af waarom het moest gebeuren.

Wat opvalt, is dat er aan het einde van deze oorlog geen uitgelaten feest sfeer heerst. Op 11 november 1918 wordt vanaf 11.00 uur het gebulder van de kanonnen langzaam steeds minder, totdat het doodstil is. Iedereen is uitgeput en de jongens die op veel te vroege leeftijd in dienst zijn gegaan, die niets anders dan een militaire loopbaan kennen, vragen zich af hoe hun leven er vanaf dat moment verder uit gaat zien nu er geen behoefte meer is aan soldaten. Alsof ze ontslagen zijn uit de enige functie die ze kunnen vervullen.

Te heftig voor het thuisfront

Aan het einde van de film verdwijnt de kleur weer en worden de onbewerkte beelden niet langer beeldvullend getoond. De documentaire schetst het beeld van een oorlog die als een nachtkaars uitgaat. De soldaten gaan naar huis, leveren hun spullen in en krijgen een pak aangemeten. Thuis merken de ex-soldaten dat ze eigenlijk ongewenst zijn. Ze krijgen geen heldenonthaal en er is geen werk. Soms mogen veteranen niet eens solliciteren op de weinige baantjes die er wel zijn. Het thuisfront is niet in ze geïnteresseerd en heeft geen idee van de ellende die de soldaten hebben doorstaan. Dit ontluisterende einde staat in schril contrast met het begin van de film, waarin de naïeve jongens zich vrijwillig voor de oorlog aanmelden en enthousiast worden toegejuicht, in de volste overtuiging dat ze als man terug zullen keren. De film duurt bijna 100 minuten en heeft een filmkeuring gekregen van zestien-plus. Sommige beelden zijn inderdaad behoorlijk gruwelijk, maar op zich niet veel heftiger dan wat leerlingen in andere films voorgeschoteld krijgen. Het probleem is echter dat het dan vaak om een speelfilm gaat met nepbloed, special effects en acteurs. In *They Shall Not Grow Old* zijn de beelden echt. De lijken zijn echt dood en de wonden zijn niet gemaakt met make-up en ketchup. Ook de verhalen zijn niet gedramatiseerd of verzonnen. Dit alles geeft de beelden een lading waar rekening mee gehouden moet worden in de afweging van wat aan de leerlingen getoond wordt.

Maar als het doel is dat leerlingen zich inleven in het leven van een soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog, dan is het lastig om een betere film te vinden. ■

Scène uit *They Shall Not Grow Old*. Soldaten in een loopgraaf.

Verhalen levend maken

Leerlingen doen onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog

Soms komen dingen goed samen. De gemeente Groningen, het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen en het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats Holten willen graag de oorlog levend houden voor de jeugd. De CSG Wessel Gansfort uit Groningen zocht naar een manier om de herdenking van de oorlog betekenisvoller aan te bieden. Leerlingen werkten daarom samen met verschillende organisaties buiten de school bij een bronnenonderzoek naar de geschiedenis van de oorlog in Groningen.

Laurin Thole en **Koos Sikkema** zijn docenten geschiedenis op de CSG Wessel Gansfort in Groningen.

Het is 76 jaar geleden dat de Tweede Wereldoorlog eindigde. Sindsdien leven we in een vrij Nederland. Veel docenten kennen de verhalen van ouders en grootouders die de oorlog hebben meegemaakt. Maar de leerlingen van nu horen steeds minder uit eerste hand hoe het was tijdens de Duitse bezetting. Om deze verhalen levend te houden deden leerlingen van de derde klas vmbo-tl, havo en vwo van de CSG Wessel Gansfort bronnenonderzoek. Op deze manier onderzochten de leerlingen hoe het was om te leven tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Drie elementen

In dit project stonden drie elementen centraal. Het eerste element was deze essentiële periode uit de geschiedenis dichterbij de leerlingen te brengen door hen te richten op de stad

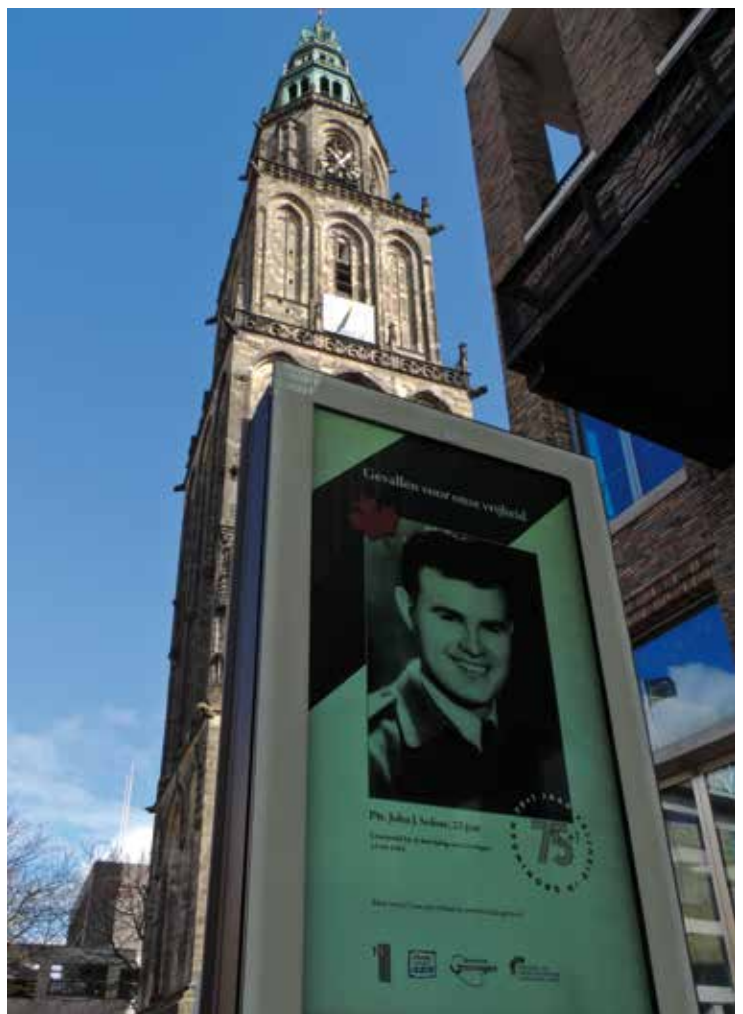
‘De opdracht raakte een leerling: “Ik wist niet dat de soldaten zo jong waren, sommigen waren niet veel ouder dan ik!”’

Groningen en omgeving. De leerlingen kregen de opdracht om het leven van iemand die de oorlog heeft meegemaakt in kaart te brengen. Het ging om verzetshelden, Joden, collaborateurs, ‘gewone’ Groningers en de Canadese bevrijders van de stad. Alle derdeklassers kwamen

zo in aanraking met voor hen bekende locaties als Ten Boer, Bedum en de Groninger binnenstad. Er ontstond meer verbintenis met de oorlogsgeschiedenis en de motivatie van leerlingen werd verhoogd. Het benadrukken van de verbintenis met organisaties buiten school was het tweede centrale element. Het thema ‘76 jaar vrijheid’ raakt iedereen in de samenleving, daarom was het belangrijk om de leerlingen de maatschappelijke relevantie te laten zien. Om die reden is

samengewerkt met de gemeente Groningen, de Groninger Archieven, het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats Holten (ICB Holten) en het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (OVCG). Deze laatste drie partijen waren essentieel voor het aanleveren van primair bronnenmateriaal. Ook werd het eindproduct dat leerlingen leverden zichtbaar gemaakt voor de omgeving. Zo zijn door de gemeente posters van de Canadese bevrijders geplaatst op veel openbare plekken in de

Een poster op straat in Groningen met het beeld van een soldaat uit de Tweede Wereldoorlog. Foto: Anke Jongste.



Ambassadeurs van de steentijd

Onderzoek naar spitsen geeft inzicht in het leven van jager-verzamelaars

Voor de kust van Zuid-Holland liggen verschillende zandwingsgebieden. Uit dit kleine gedeelte van de Noordzee komt een enorm aantal spitsen, de punten van jachtwerktuigen. Er zijn al ruim 1000 spitsen gevonden en dit worden er elk jaar meer. Wat kunnen deze spitsen ons vertellen over overlevingsstrategieën van jager-verzamelaars?



Spitsen, ca. 11.000 jaar oud. Foto: Rijksmuseum van Oudheden.

Doggerland in Leiden

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is tot 31 oktober 2021 de tentoonstelling *Doggerland* te zien, over de prehistorische wereld in het gebied waar nu de Noordzee ligt. De mooiste en interessantste Doggerlandvondsten zijn in het museum tentoongesteld. Kaartjes zijn te koop via www.rmo.nl.



Merel Spithoven is archeologe, gespecialiseerd in gebruikssporenanalyses.

Noordzeelandschap in het holoceen, circa 10.000 jaar geleden.
Illustratie: Olav Odé voor het RMO.

De spitsen worden voornamelijk gevonden op de stranden van Zuid-Holland: Rockanje, de Maasvlakten, Hoek van Holland en de Zandmotor. Deze stranden worden kunstmatig onderhouden met zand uit de zandwingebieden in de Noordzee. Ook wordt zand gebruikt voor de bouw, waardoor spitsen verder landinwaarts worden gevonden. Middels C14-dateringen weten we dat de spitsen eigendom waren van jager-verzamelaars in het mesolithicum (middensteentijd).

Landschap

Deze mensen leefden zo'n 11.000 jaar geleden op het verzonken landschap dat nu op de bodem van de Noordzee ligt: Doggerland. Tijdens het mesolithicum was dit een sterk veranderend landschap. Aan het einde van de laatste ijstijd (rond 10.000 v.Chr.) begon de zeespiegel te stijgen en namen de temperatuur en de vochtigheidsgraad toe. Langzaam veranderde het landschap van een steppe-toendra in een boreaal landschap. De flora en de fauna veranderden mee. Er ontstonden bossen, gevuld met dennen, hazelaars en berken. Maar door de stijgende zeespiegel kwam Doggerland gedurende duizenden jaren langzaam onder water te staan. Uiteindelijk ontstonden er

eilanden, waarvan het laatste eiland dat boven water uitstak Dogger Hills was, met als hoogste punt de Dogger Bank. De Dogger Bank werd rond 6.050 v.Chr. als laatste door de zee opgeëist.¹ De mensen maakten goed gebruik van dit veranderende landschap. Ze leefden in kleine groepen vaak dicht bij rivieren of de kustlijn. Dit waren

‘Door de stijgende zeespiegel kwam Doggerland gedurende duizenden jaren langzaam onder water te staan’

echter locaties met vele gevaren. Er was kans op overstromingen van de rivier en stormvloed en aan de kust. Bovendien werd steeds meer land opgeslokt door de zee, waardoor ook grondstoffen verloren gingen.² Door het verlies van land en grondstoffen ontstond er ook meer concurrentie met andere groepen in de omgeving. Jagen was een van de belangrijkste strategieën om aan voedsel te komen. Er werd voornamelijk gejaagd op edelherten, elanden, everzwijnen, paarden, oerosen en verschillende soorten vis en vogels.³ De spitsen werden gebruikt voor de jacht. Het waren pijlpunten, speerpunten of harpoenpunten.

¹ Van Heteren et al. 2014.
² Van Heteren et al. 2014.
³ Kitagawa et al. 2018.



Boven: Spits gevonden op Maasvlakte 1. Onder: Berkenpek werd ook al gebruikt door neanderthalers, zoals hier op een vuurstenen werktuig. Illustratie: Tom Björklund/ Moesgaard Museum, Denemarken, via het Rijksmuseum van Oudheden.

Grondstoffen en productie

Om een spits te maken waren natuurlijk grondstoffen nodig. De spitsen zijn voornamelijk gemaakt van bot en gewei, waarbij bot overheerst. Deze grondstoffen konden worden verkregen door te jagen, of in het geval van gewei het verzamelen van afgeworpen geweien. De keuze voor een bepaald bot of gewei beïnvloedt de eigenschappen van het eindproduct, de spits. Een bot van een volwassen dier is bijvoorbeeld steviger dan dat van een jong dier. Bovendien moet het bot of gewei lang en breed genoeg zijn om een spits van te maken. Er was daarom een voorkeur voor lange botten, vooral de metapodia (middenvoetsbenen). Ook de plaats van het bot in het skelet zorgt voor bepaalde eigenschappen. Zo kunnen lange botten als metapodia goed tegen verticale impact. Uiteraard is dat een eigenschap die goed van pas komt bij een spits die vaak werd geschoten of geworpen.

Om zowel de productie als het gebruik van de spitsen te onderzoeken werd gebruikgemaakt van microscopisch onderzoek, experimenten en vergelijkingsonderzoek.⁴ De productie van de spits begon met het verdelen van het bot of gewei in stukken. Hiervoor werd met name de *groove and splinter*-techniek gebruikt. Men maakte een groef in het bot of gewei om het vervolgens te splijten.⁵ In het geval van bot werden daarna de uiteinden er afgesneden. Vervolgens werd het stuk in vorm geschuurd waarvoor een zandsteen met zand erop werd gebruikt. Dit schuren is op veel spitsen nog goed terug te zien aan de lange groeven van punt tot basis. De spits werd meestal nog op enkele plekken versmald om het beter te kunnen vastbinden aan het jachtwerktuig. Tot slot werden weerhaakjes ingesneden aan de punt van de spits. Een vuurstenen kling werd hiervoor als werktuig gebruikt.⁶ Aan sommige spitsen zit nog een extra weerhaakje aan de basis, voor een betere bevestiging.

Ontwerp

Tussen de verschillende spitsen zit veel variatie in het ontwerp. Het grootste verschil is zichtbaar in de grootte van de gehele spits en de vorm van

insneden van de weerhaken.⁷ Meestal werden deze in één richting schuin ingesneden, maar er zijn ook veel insneden in de vorm van kruisjes. Combinaties van verschillende manieren van insnijden komen ook voor. Deze verschillen in ontwerp spelen een belangrijke rol in de effectiviteit van het uiteindelijke jachtwerktuig. Zo beïnvloedt de vorm van de spits onder andere nauwkeurigheid, penetratie, stevigheid van de binding aan de schacht, duurzaamheid en wondgrootte. Door de weerhaken blijft de spits beter in het doelwit zitten. Een bredere spits laat een grotere wond achter, maar penetreert minder diep. Dit zijn allemaal afwegingen die de jagers moesten maken voordat ze de spits gingen gebruiken. Na de productie werd de spits vastgebonden aan een (houten) schacht. Het bindingsmateriaal bestond uit (plantaardige) vezels en (berken)teer. De teer werd gebruikt als lijm en de vezels als



⁴ Tsiopelas 2010.

⁵ Bergsvik en David 2015.

⁶ Kitagawa et al. 2018.

⁷ Verhart 1986.

binding. Het vastbinden vond plaats net onder of in de onderste weerhaak. Dit laatste zorgde waarschijnlijk voor een stevigere binding. Aan wat voor schacht de spits werd vastgebonden was afhankelijk van het soort jachtwerktuig.

Er zijn onder de spitsen twee groepen qua grootte te onderscheiden, kleine (tot 88,5 mm) en grote (vanaf 88,5 mm). De kleine spitsen zijn waarschijnlijk hoofdzakelijk gebruikt als pijlpunten en de grote spitsen als speerpunten. De kleine spitsen passen qua formaat en gewicht beter op pijlschachten dan de grote spitsen. Zeker 800 van de ongeveer 1000 spitsen uit Doggerland zijn kleine spitsen. Dit betekent dat de pijl-en-boog een van de meest gebruikte jachtwerktuigen was in mesolithisch Doggerland.

Intensief gebruik

De kleine spitsen uit Doggerland zijn erg klein in vergelijking met spitsen uit andere Europese gebieden. Naast de waarschijnlijke voorkeur voor de pijl-en-boog, heeft dit ook een andere reden. Dit is onderzocht met gebruikssporenanalyses en een boogschietexperiment. Gebruikssporen op spitsen uit Doggerland zijn vergeleken met experimentele spitsen. Experimentele spitsen zijn replica's die op dezelfde manier zijn gemaakt als vroeger spitsen werden gemaakt. Vervolgens zijn ze met een replica van een mesolithische boog afgeschoten op zowel zalm als op een kunstmatig hert. Onderzoekresultaten laten zien dat de relatief kleine lengte van de spitsen te maken heeft met intensief gebruik en de daarmee samenhangende reparaties en vernieuwingen. Het intensieve gebruik is te zien aan het gladde, glanzende en afgeronde oppervlak van de spits. Deze kenmerken zijn ontwikkeld door keer op keer wrijving met zachte materialen, zoals het vlees van het doelwit. We zien deze kenmerken daarom vooral terug op het gedeelte van de spits dat niet was bedekt met bindingsmateriaal. Hierdoor bleven de productiesporen onder het bindingsmateriaal het beste bewaard. Door dit verschil tussen gebruikssporen en productiesporen is er een soort grens ontstaan. Deze grens geeft aan waar het bindingsmateriaal van de spits zich bevond. Andere kenmerken



voor intensief gebruik zijn beschadigingen die tijdens het gebruik zijn ontstaan: *impact scars*. Zo konden weerhaken (deels) afbreken en breuken ontstaan. Veel breuken ontstonden door de klap die de schacht maakte op de spits die eerder in het doelwit stilstond. Deze veelvoorkomende breuken komen niet voor op de experimentele spitsen. Dit betekent dat de archeologische spitsen waarschijnlijk langer zijn gebruikt. De meest gebruikte experimentele spits is tientallen keer in een zalm geschoten.

Hergebruik

De kleine spitsen waren in eerste instantie groter dan ze nu zijn. We zien namelijk productiesporen van reparaties en vernieuwingen, zoals het opnieuw aanscherpen van de punt. Zo zijn op verschillende spitsen een of meerdere bijgewerkte weerhaakjes zichtbaar. Ze zijn herkenbaar als een oppervlakkige insnede, meestal aan de punt van de spits. In een eerder stadium van de spits bevond zich daar een weerhaakje. Op de punt van de spits zijn soms ook kleine krasjes achtergebleven, terwijl de rest van het oppervlak glad, glanzend en afgerond is. Deze krasjes zijn mogelijk sporen van een opnieuw aangescherpte punt, waarbij een of meerdere weerhaken werden weggewerkt. Deze kenmerken van hergebruik duiden op langdurig gebruik. De meeste van de kleine spitsen zijn waarschijnlijk gebruikt totdat de eigenaren besloten dat ze niet meer bruikbaar waren en niet meer het repareren waard. Vervolgens werden ze waarschijnlijk achtergelaten. Ook raakten de ►

Boven: Op de basis van de spits zijn de productiesporen het beste bewaard gebleven. De pijlen geven het begin (rechts) en einde (links) aan van de fractuur die veroorzaakt is door de impact van de schacht op de spits.
Onder: Benen spits van Maasvlakte 2 met bindingsmateriaal.



Een spits op het strand.
Foto: Willy van Win-
gerden.

spitsen verloren tijdens de jacht. Ze werden niet teruggevonden na een gemist schot of verdwenen vastzittend in het lijf van een vluchtend doelwit. Het is waarschijnlijk dat de meeste kleine spitsen zijn achtergelaten, gezien het intensieve (her)gebruik. De grote spitsen zijn mogelijk groten-deels verloren jachtwerktuigen, nog niet zo vaak bijgewerkt dat ze als kleine spits kunnen worden aangemerkt.

De selectie kleine spitsen die onderzocht zijn op gebruikssporen, is waarschijnlijk representatief voor de gehele collectie van kleine spitsen met weerhaken uit mesolithisch Doggerland. Deze honderden intensief gebruikte jachtwerktuigen zijn waarschijnlijk een van de meest geproduceerde en gebruikte werktuigen uit dit

8 Knecht 1997.
9 Van der Plicht et al.
2016.

Literatuur

- S. van Heteren, S. van, J.A.C. Meekes, M.A.J. Bakker, V. Gaffney, S. Fitch, B.R. Gearey en B.F. Paap**, Reconstructing North Sea palaeolandscapes from 3D and high-density 2D seismic data: An overview. *Netherlands Journal of Geosciences / Geologie en Mijnbouw* 93-1/2, 2014, pp. 31-42.
- K. Kitagawa, M. Julien, O. Krotova, A.A. Bessudnov, M.V. Sablin, D. Kiosak, N. Leonova, B. Plohenko en M. Patou-Mathis**, Glacial and post-glacial adaptations of hunter-gatherers: Investigating the late Upper Paleolithic and Mesolithic subsistence strategies in the southern steppe of Eastern Europe. *Quaternary International* 465, 2018, pp. 192-209.
- N. Tsiopelas**, *Mesolithic bone and antler barbed points from Europoort. An experimental approach*. Ongepubliceerde MSc-scriptie, Universiteit Leiden, 2010.
- K.A. Bergsvik en E. David**, Crafting bone tools in Mesolithic Norway: A regional eastern-related know-how. *European Journal of Archaeology* 18-2, 2015, pp. 190-221.
- L.B.M. Verhart**, *Een beschrijving van mesolithische benen artefacten uit Europoort en een typo-chronologische vergelijking met Noordwest-Europees materiaal*. Ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit Leiden, 1986.
- H. Knecht (ed.)**, *Projectile technology*. Plenum Press, 1997.
- J. van der Plicht, L.W.S.W. Amkreutz, M.J.L.Th. Niekus, J.H.M. Peeters en B.I. Smit**, Surf'n turf in Doggerland: Dating, stable isotopes and diet of Mesolithic human remains from the southern North Sea. *Journal of Archaeological Science: Reports* 10, 2016, pp. 110-118.
- M. Spithoven**, *Spitsen van been en gewei uit Zuid-Holland, Nederland: Een typologische intra-site vergelijking*. Ongepubliceerde BA-scriptie, Universiteit Leiden, 2016.
- M. Spithoven**, *Mesolithic Doggerland, where the points are small: A functional analysis of the small barbed bone points*. Ongepubliceerde MSc-scriptie, Universiteit Leiden, 2018.
- D. Gross, H. Lübke, J. Meadows en D. Jantzen**, Working at the sharp end: From bone and antler to Early Mesolithic life in Northern Europe. *Untersuchungen und Materialien zur Steinzeit in Schleswig-Holstein und im Ostseeraum* 10, Kiel/Hamburg, 2019.
- R.C.G.M. Lauwerier, T. van Kolfschoten en L.H. van Wijngaarden Bakker**, *De archeozoölogie van de steentijd*. in Deeben, J., E. Drenth, M.F. van Oorsouw, L. Verhart (eds.). *De steentijd van Nederland* (Archeologie 11/12). Stichting Archeologie, Zutphen, 2005, pp. 39-66.



gebied. Dit suggereert dat de jacht een van de belangrijkste strategieën voor levensonderhoud was en de pijl-en-boog een van de meest gebruikte jachtwerktuigen.

De voorkeur voor een bepaald jachtwerktuig hangt onder andere samen met de fauna en het landschap.⁸ Het landschap was tijdens het mesolithicum constant aan het veranderen. Mogelijk waren de spitsen daar een reactie op. Isotopenonderzoek wijst uit dat het dieet van deze jager-verzamelaars verandert.⁹ In het paleolithicum (vroege steentijd) werd er voornamelijk gejaagd op grote landdieren. Vanaf het laatpaleolithicum, de laatste periode van de vroege steentijd, werd er meer op vis gejaagd, waarvoor mogelijk de kleine spitsen werden gebruikt. De pijl-en-boog zorgde ervoor dat er met veel precisie kon worden geschoten. Dit was belangrijk, omdat bij het raken van bijvoorbeeld een steen de spits al snel zou breken.

Dit onderzoek demonstreert hoeveel werktuigen ons kunnen vertellen over de voedselvoorziening, technologie en omgang met grondstoffen door jager-verzamelaars. De spits is een ware ambassadeur voor mesolithisch Doggerland. Het laat ons zien dat de Hollandse zuinigheid een oudere traditie is dan we ooit dachten. ■

Op de website vgnkleio.nl staat lesmateriaal bij dit artikel. De leerlingen leren hoe archeologen het verhaal van een voorwerp kunnen ontrafelen door zelf een gebruikssporenonderzoek te doen.

Langs de lijn.

Foute sporters in de Tweede Wereldoorlog

Paul van de Water
Mooi boek (met QR-codes om filmpjes te bekijken) over dubieuze sporters die fanatieke aanhangers werden van de bezetter en het nationaalsocialisme. Wat dreef hen?
Omniboek | € 25,00



Alle problemen begonnen met Van Riebeeck. Wat Nederlanders niet weten over hun rol in Zuid-Afrika

Niels Posthumus
De titel is ontleend aan een uitspraak van president Jacob Zuma. De auteur gaat op zoektocht naar de kolonisatie van Zuid-Afrika en stuit daarbij op bijzondere (persoonlijke) geschiedenissen.
Podium | € 22,50



De heks van Limbricht

Susan Smit
Historische roman gebaseerd op het leven van Entgen Luijten die als zelfstandige, sterke vrouw na enkele ongelukkige voorvallen wordt beschuldigd van hekserij. De auteur heeft gebruikgemaakt van de processtukken van 1674.
Lebowski | € 21,99



M. De man van de voorzienigheid

Antonio Scurati
Redacteur Daan Schuijt schreef enkele jaren geleden een mooie recensie over het eerste deel (M. De zoon van de eeuw). Nu het tweede deel, over de eerste jaren van Benito Mussolini als Duce.
Podium | € 29,99

Schöffer & Co. Familiebedrijf in verzetszaken

Gerben Post
De bekendste persoon van deze familie die niet lijd-

zaam wilde toekijken hoe de Joodse Amsterdammers werden aangepakt, is ongetwijfeld Ivo. De hele familie (vader, moeder, broer, zus, neef en nicht) hielp mee.
Prometheus | € 25,00



Benedetta. Het leven van een lesbische non in Italië tijdens de Renaissance

Judith C. Brown
Voor wie het verhaal achter de film van Paul Verhoeven wil lezen. Het boek verscheen voor het eerst in 1986 onder de titel *Onkuis handelingen*.
Prometheus | € 20,00



Geschiedenis van Nederland in 27 plekken

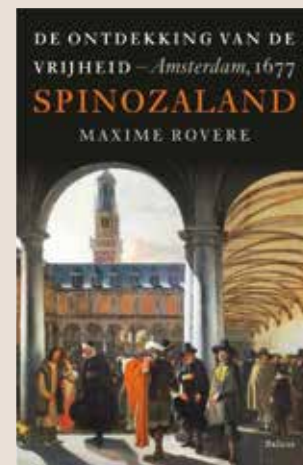
Aart Aarsbergen
Bekende en onbekende plekken worden toegelicht in hun tijd geplaatst: van De Punt tot aan de Romeinse limes.
Fontaine | € 24,99

Het Nederlandse liefdeslied in de middeleeuwen

Frank Willaert
Een boek met honderden minneliederen waarin de relaties en de verhoudingen van de middeleeuwse samenleving goed naar voren komen (en dus als bron goed te gebruiken voor in de klas).
Prometheus | € 65,00

Duitsland. Een natie en haar geschiedenis

Helmut Walser Smith
Zeer goed geschreven boek over de geschiedenis van Duitsland die veel minder nationalistisch was dan velen denken. Vanaf het einde van de middeleeuwen tot de problemen rond de eenwording. Echt een aanrader.
Arbeiderspers | € 39,99



Spinozaland. De ontdekking van de vrijheid. Amsterdam, 1677

Maxime Rovere
Onmisbaar voor iedereen die de filosofie van Spinoza wil uitleggen aan de leerlingen. Daarnaast geeft het boek ook een mooie inkijk in het leven van verlichte geleerden.
Bezige Bij | € 34,99 ■

Onder redactie van Ben Vrieseema.

De vergeten Slag om de Schelde

Zware gevechten in Zeeland in 1944

In 2021 kwam na uitstel eindelijk de film *De Slag om de Schelde* in de bioscopen, een kostbare productie die jongeren op een aansprekende manier bekend wil maken met de Tweede Wereldoorlog. Maar wat in de film minder duidelijk wordt, is het belang van het offensief dat de achtergrond vormt voor de verhaallijnen. Een reconstructie.

Hans Vermeer is redacteur van Kleio.

De film geeft inzicht in het menselijke handelen tijdens een oorlog. Dat doet de regisseur door verschillende verhaallijnen rondom jonge mensen te volgen, lijnen die elkaar gedurende de hele film raken en beïnvloeden. Op die manier laat hij zien hoe ook jonge mensen in tijden van oorlog soms gedwongen worden om keuzes te maken die deels door het lot bepaald worden. Maar over de slag zelf valt meer te vertellen.

De Slag om de Schelde duurde officieel van 8 september tot 8 november 1944. Achteraf rekende Eisenhower deze slag tot een van de zwaarste en belangrijkste veldslagen van de oorlog. Maar het is ook de slag waar men vanuit geallieerd perspectief met de nodige gêne aan terugdenkt.

De landing op Walcheren, 1 november 1944. De troepen worden ondersteund door Britse oorlogsschepen die granaten afvuren op de Duitse stellingen. Foto: Imperial War Museums.

Van hoera naar mineur

Zelden sloeg aan geallieerde zijde een hoerastemming zo snel om in een mineurstemming als in september 1944. De hoerastemming bereikte haar

hoogtepunt op 4 september, toen de haven van Antwerpen bijna ongeschonden in Britse handen viel waardoor de geallieerden de beschikking kregen over zo'n 50 kilometer aan loskades met ruim 600 kranen.

Het opperbevel was terecht laaiend enthousiast, want eindelijk had het een grote zeehaven in handen die de langgerekte logistieke lijnen vanuit Normandië kon gaan ontlasten. En de geallieerde planners juichten, want door de inname van Antwerpen dachten zij de benodigde tijd voor de opmars naar Berlijn in te kunnen korten met maar liefst zeven maanden. En ze zouden voor het eind van 1944 in het Ruhrgebied kunnen staan. Maar in mei 1945 was die geplande voorsprong van 7 maanden geslonken tot 10 dagen. Kostbare tijd en vele levens waren namelijk verloren gegaan in de maanden na september '44 in de Slag om de Schelde.

Vanaf het moment dat de geallieerden waren geland in Normandië, wisten ze dat de snelheid van de opmars bepaald zou gaan worden door de lengte van de logistieke lijnen. Men had daarom uit alle macht geprobeerd om een zeehaven te veroveren, maar die waren of grondig verwoest (zoals Brest) of omgebouwd tot vestingen die zelfs stand zouden houden tot het einde van de oorlog (zoals Duinkerken).

De hele logistiek was daardoor afhankelijk van twee havens in Normandië (Cherbourg en Arromanches). Natuurlijk leidden die lange logistieke lijnen aan geallieerde zijde tot problemen in de aanvoer van munitie, brandstof en voedsel voor de snel oprukkende legers die samen ruim twee miljoen man omvatten. Dus de inname van de intacte haven van Antwerpen kwam als geroepen.

Maar er was een probleem: wat had je aan de Antwerpse haven als je niet ook de lange Schelde-oevers in handen hebt? En beide oevers van de Westerschelde waren nog stevig onder controle van de Duitsers, die elk schip onder vuur konden nemen met hun zware kustbatterijen op Walcheren.





Eisenhower was zich hiervan heel goed bewust en had daarom Montgomery de opdracht gegeven om na de inname van Antwerpen meteen door te stoten naar het noorden, om zo die oevers veilig te stellen. Maar de Britse generaal legde die opdracht naast zich neer en focuste zich geheel op 'zijn' Operatie Market Garden. En zo kon het gebeuren dat de geallieerden dus eindelijk de beschikking hadden over een volwaardige en intacte zeehaven maar er verder niets mee konden.

Daarbij kwam dat ook Hitler het belang van de Antwerpse haven inzag en daarom Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren had uitgeroepen tot respectievelijk *Festung Süd* en *Festung Walcheren*. Met de opdracht aan de manschappen om hier stand te houden of te sterven.

De geallieerden wisten dan ook dat de verovering van de oevers een bijzonder zware klus zou gaan worden, omdat alles in het nadeel was van een aanvallende partij. Maar de opdracht was glas-helder: de oevers van de Schelde moesten koste wat kost worden ingenomen. Een opdracht die de eigenzinnige Britse generaal Montgomery uiteindelijk doorschoof naar de Canadese troepen.

Het verloop van de slag

De Canadezen werkten daarop een plan uit dat bestond uit een viertal operaties die in samenhang moesten worden uitgevoerd. Een blik op de kaart leert dat dit plan inderdaad was opgebouwd uit de meest logische stappen.

De acties startten begin oktober met een offensief ten noorden van Antwerpen. Men stelde daar het gebied rond Woensdrecht veilig om zo te voorkomen dat de Duitsers versterkingen naar Walcheren konden sturen via Zuid-Beveland. Canadese troepen slaagden hier eind oktober in na zware gevechten waarbij grote verliezen werden geleden. De tweede actie ging op 6 oktober van start met als doel om de zogenaamde *Breskens Pocket* (Zeeuws-Vlaanderen, de *Festung Süd*) te veroveren. De Duitsers hadden zich daar verschanst achter het Leopoldkanaal. Tijdens deze actie maakten de Duitsers voor het eerst kennis met het voertuig dat later symbool zou gaan staan voor de gevechten in Zeeland, het amfibische voertuig de Buffalo. Begin november was deze operatie succesvol afgesloten, waardoor de linkeroever van de Schelde in geallieerde handen was.

Boven: Verloop van de Slag om de Schelde. Cartografie: Erik van Oosten, NIMH. Onder: Buffalo's tijdens de acties op Walcheren. National Army Museum, Londen.





Boven: Na de bevrijding van Antwerpen werd voor de inwoners de oorlog pas in alle hevigheid voelbaar. Inslaan V-wapens eisten een hoge tol. Naar schatting verloren daardoor 4.000 burgers het leven en werden er 50.000 woningen verwoest. Absoluut dieptepunt was de inslag van een V2 op 16 december op het bomvolle Rex-theater, waarbij 567 doden en 291 gewonden vielen. Op de foto slachtoffers van een V2-inslag in de Pothoekstraat, waarbij 7 doden en 44 gewonden vielen. Foto: Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, Gent, België. Onder: Een Duitse soldaat is gevangengenomen kort na de inname van Walcheren door de geallieerden, november 1944. Foto: Imperial War Museums.

Op 24 oktober begon Operatie Vitality, gericht op de verovering van Zuid-Beveland, de toegang tot Walcheren. Dit was een gecombineerde aanval over land via de Brabantse Wal en een amfibische operatie over de Westerschelde.

Eind oktober ging het sluitstuk (Operatie Infatuate) van start, een operatie gericht op de inname van Walcheren. De operatie die onder andere de bekende aanval op Duitse stellingen over de Sloedam omvatte en die in de film een spektakel-scène vormt.

Op 8 november gaven de Duitse troepen op Walcheren zich over, waarmee een einde kwam aan de zwaarste gevechten die de geallieerden tijdens hun hele opmars richting Berlijn hebben moeten leveren. Mijnenvegers konden nu de vaarroute naar de Antwerpse haven vrijmaken van mijnen. En op 28 november (85 dagen na de bevrijding van dit gebied) voer eindelijk het eerste konvooi de haven van Antwerpen binnen.

Bevrijding of verovering?

Bovenstaande korte beschrijving van het verloop van de slag doet natuurlijk geen recht aan het lijden van zowel de militairen die de acties moesten uitvoeren als de plaatselijke burgerbevolking die alles alleen maar kon ondergaan.

Voor soldaten was het landschap van Zeeland een hel om in te moeten vechten. Zware klei en geïnundeerde gebieden maakten de ondersteuning door zware voertuigen meestal onmogelijk. Dekking was vaak alleen te vinden achter lage dijkjes, maar daar had zich natuurlijk ook de vijand achter verschanst. En het slechte weer zorgde er vaak voor dat er geen luchtsteun mogelijk was.

Maar ook onder de burgerbevolking vielen vele slachtoffers, meestal door zogenaamd *friendly fire*. Plaatsen als Breskens werden door geallieerde bombardementen compleet van de kaart geveegd. Ook de zeedijken van Walcheren werden op verschillende plekken kapot gebombardeerd, waar-

door de hele streek onder water kwam te staan. Voor veel Zeeuwen voelde de slag dan ook eerder aan als een veroveringstocht dan als een bevrijding. Dat hadden de geallieerden waarschijnlijk ook wel in de gaten en het is misschien een van de redenen waarom deze slag minder in de belangstelling is komen te staan. Daardoor hoefde men zich van geallieerde zijde ook niet te verantwoorden voor de kritiek die er later was op beslissingen die waren genomen en op acties die waren uitgevoerd.

Kritiek op arrogantie

Veel mensen hebben achteraf kanttekeningen geplaatst bij de aanpak van de geallieerden tijdens deze slag en de aanloop ernaartoe. Daarbij gingen zij uit van kennis die de geallieerde legerleiding toen al kon hebben gehad, dus niet 'achteraf gezien met de kennis van nu'. Twee belangrijke punten van kritiek die vaak worden aangehaald zijn de arrogante houding van de Britse opperbevelhebber Montgomery en de 'domme' geallieerde bombardementen.

Wat Montgomery betreft was van begin af aan duidelijk dat zijn aandacht niet gericht was op de verovering van de Scheldemonding (ondanks de uitdrukkelijke opdracht van Eisenhower); hij richtte zich op Market Garden. Manschappen en voorraden gingen daarom vooral naar de Britse troepen die aan die luchtlanding zouden gaan deelnemen.

Dit weggijken van Montgomery leidde tot vertraging in de geallieerde opmars en dat gaf het Duitse 15e leger tot zijn eigen verbazing de kans om zich vanaf de Seine vanuit Frankrijk en België naar Zeeuws-Vlaanderen terug te trekken. Zelfs



Hitler had daar niet meer op gerekend. En dit alles terwijl de geallieerde inlichtingendiensten op de hoogte waren van het feit dat dit 15e leger op instorten stond, de moraal laag was en het waarschijnlijk heel snel de strijd zou hebben opgegeven als het daartoe gedwongen zou zijn.

Voor de Duitsers was dit een enorme meevaller, want nu konden vanuit Zeeuws-Vlaanderen 86.000 manschappen, 600 stuks geschut en 6.000 voertuigen naar het eiland Walcheren worden overgezet. En ook tijdens die grote oversteek kregen zij amper te maken met geallieerde tegenstand.

Pas toen Eisenhower op 9 oktober de opdracht aan Montgomery omzette in een rechtstreeks bevel, richtte die zijn aandacht op de Schelde. Dat hij toen de opdracht tot een offensief doorgaf aan de Canadezen, deed ook weer bij velen de wenkbrauwen fronsen. Want zelf stond Montgomery bekend als een generaal die een slag uitgebreid voorbereidde en pas overging tot actie als hij zeker was van een overwinning. Terwijl hij nu de Canadezen opzadelde met een voorbereidingstijd van tien dagen.

Een tweede belangrijk punt van kritiek richtte zich op de acties in Zeeland en wel op de enorme vernietigingsdrang van de geallieerden. Zo werden voorafgaand aan de operatie rondom de *Breskens Pocket* ruim een maand lang hevige bombardementen op de streek uitgevoerd. Breskens zelf werd op 14 september gebombardeerd en totaal verwoest, met 182 burgerslachtoffers als tol. In totaal kostten deze bombardementen aan 696 burgers het leven.

De bombardementen hadden geen enkel effect op de verdere strijd. Het enige argument ter verdediging van deze actie zou kunnen zijn dat zo huis-aan-huisgevechten konden worden voorkomen, zoals die eerder tijdens de strijd om Woensdrecht en Hoogerheide hadden plaatsgevonden.

En dan het bombarderen van de zeedijken op Walcheren, waardoor het hele gebied onder water kwam te staan. De geallieerden hoopten zo de vijandelijke bevoorradingslijnen buiten spel te zetten. Ondanks het feit dat er waarschuwingsspamfletten werden afgeworpen vielen er 157 burgerslachtoffers. En de vruchtbare grond van Walcheren was voor tientallen jaren verzilt.

Het wrange bij die inundatie van Walcheren was bovendien het feit dat de geallieerden steeds bang waren geweest dat juist de Duitsers dit zouden doen. Want het gevolg zou zijn dat in dit gebied geen zware voertuigen ingezet konden worden. Nu zetten de geallieerden Walcheren zelf onder water en maakten zij het dus vooral zichzelf moeilijk. De honderden Duitse bunkers (met prachtige namen als *Fledermaus*, *Fidelio* en *Lohengrin*) met het zware geschut stonden op de hooggelegen zandgronden in de duinen en hadden geen last van het water.

Niet nadenken, gewoon doen!

In de film zit een scène die speelt aan de vooravond van de aanval over de Sloedam, een 1200 meter lange en 45 meter brede dam die in 1944 nog de enige landtoegang vormde tussen Zuid-Beveland en Walcheren, en waarop voor soldaten geen enkele beschutting te vinden was.

Een Canadese officier die zijn manschappen de volgende dag over die Sloedam moet leiden en aan het einde daarvan een Duitse stelling moet gaan innemen, brengt tegenover zijn meerdere in voorzichtige bewoordingen zijn twijfels over de haalbaarheid van die actie ter sprake, een aanval die veel weg zou gaan hebben van een zelfmoordmissie. Waarop zijn meerdere zegt: 'Niet nadenken, gewoon doen!'

Het is een doodoener die geplakt zou kunnen worden op meerdere beslissingen die tijdens deze slag genomen zijn. ■

In maart 1945 staat Walcheren nog onder water. Deze foto is gemaakt tijdens een bezoek van de Britse minister Attlee aan Zeeland, per amfibievoertuig. Foto: Willem van de Poll, Anefo/Nationaal Archief.



Verder lezen en kijken

- Een serie video's die een overzichtelijk beeld geeft van de verschillende fases van de slag op Oorlogzeeland.nl: tinyurl.com/K5VSOS.
- Op VOAWEB staat een uitgebreide analyse van de Slag om de Schelde: tinyurl.com/K5ASVW.
- EOS Wetenschap gaat in een artikel dieper in op de gemaakte fouten aan geallieerde zijde: tinyurl.com/K5EOSS.

De Roze Revolutie

Een serie over de geschiedenis en emancipatie van LHBTQIA+ in Nederland

In het havo-eindexamenprogramma staat in de nieuwe historische context Nederland 1948-2008 de zin: 'Internationaal liep Nederland voorop met onder andere de regeling van het homohuwelijk (...).' In de meeste geschiedenismethodes wordt iets meer informatie verschaft, maar de geschiedenis van de emancipatie van de groep die tegenwoordig LHBTQIA+ wordt genoemd, komt niet aan bod. Deze lacune wordt opgevuld door documentairemaker Michiel van Erp met zijn serie *De Roze Revolutie*.

Lisa Oskamp is
redacteur van Kleio.

Van Erp kwam er op zijn veertiende achter dat hij homo is. Hij ontdekte dat hij in die gemeenschap zichzelf kon zijn en zich veilig voelde. Deze gemeenschap werd eerst beschreven met de termen homoseksueel, lesbisch en biseksueel. Inmiddels gaat het om een gemeenschap met allerlei identiteiten, onder de noemer LHBTQIA+.¹ In vijftig jaar is er ontzettend veel bereikt, maar het is nog niet zo dat iedereen volledig geaccepteerd wordt om wie hij/zij/hen is. In vier afleveringen wordt de kijker langs vier specifieke thema's van deze emancipatie meegenomen. Van Erp gaat ontzettend enthousiast en nieuwsgierig met iedereen in gesprek en laat door middel van de voice-over ook regelmatig weten hoe hij er zelf in staat. De sprekers die hun verhaal vertellen, zijn enorm divers. Doordat ze in de studio op een bank voor grote beeldschermen zitten waarop archiefmateriaal wordt vertoond, vertellen ze over hun persoonlijke ervaringen alsof ze het gisteren hebben meegemaakt. Op deze wijze worden diverse onderwerpen behandeld, zoals protesten, de aids-crisis, de vrije jaren negentig met als hoogte-

punt de Gay Games in Amsterdam, de openstelling van het burgerlijk huwelijk en de homohaat die er nog steeds is. Al met al is er voor de lhbt'ers in vijftig jaar veel veranderd, maar niet alles is zo vanzelfsprekend als het voor hetero's is.

¹ Op VPRO.nl staat een uitleg over deze afkorting en waarom er steeds meer letters bijkomen. tinyurl.com/K5RRVP. In dit artikel spreken we over lhbt'ers.



De Roze Revolutie (2021)

Duur: Vier afleveringen van circa 45 minuten

Regie: Michiel van Erp

Te zien op: VPRO, NPO Start



Eerste protestactie

In de eerste aflevering staat het thema 'protest' centraal. De eerste protestactie van de lhbt'ers was niet in de homobar *Stonewall Inn* in New York in juni 1969, maar al een paar maanden eerder, in januari 1969 op het Binnenhof in Den Haag. Men protesteerde tegen artikel 248bis uit het Wetboek van Strafrecht. Dit artikel verbood seksueel contact met iemand van het gelijke geslacht onder de 21 jaar. Voor hetero's was de ondergrens 16 jaar. Een homoseksuele relatie tussen jongens of meisjes onder de 21 jaar mocht, maar werd strafbaar zodra de oudste 21 werd. Het artikel werd in 1911 in het strafboek opgenomen door minister van Justitie Regout. Hij geloofde dat verleiding iemand tot homoseksueel kan maken en vond daarom dat hij jongeren op deze manier moest beschermen. Met het bord '248b helpt geen flikker' en het spandoek 'Wij zijn toch óók mensen van vlees en bloed. Wij zijn toch óók mensen met gevoel' werd tegen het artikel geprotesteerd. Oud-politica Joke Swiebel (79) voerde destijds het woord namens

Studenten Werkgroepen Homoseksualiteit. Achteraf gezien vindt ze dat ze toen te beleefd waren, al durfde ze wel zichtbaar te protesteren. Rijkjan Sikkel (75) durfde dat ook, maar vertelt dat zijn oom en tante hem op het journaal zagen en vervolgens zijn ouders belden met het verzoek hun zoon tot de orde te roepen. Die oom en tante heeft hij daarna dertig jaar niet meer gezien. John Welbergen (86) heeft vanwege het artikel twee keer in de gevangenis gezeten, in totaal ruim een jaar. Toen hij 20 was had hij een vriendje van ►

Protestmars tegen de uitlatingen van bisschop Gijsen in Roermond in 1979. Op het spandoek de tekst 'Gijsen, flikker op!'. Foto: Hans van Dijk. Bron: Nationaal Archief.

Artikel 248bis

Dit stond in artikel 248bis uit het Wetboek van Strafrecht (1911-1971): 'De meerderjarige, die met een minderjarige van hetzelfde geslacht wiens minderjarigheid hij kent of redelijkerwijs moet vermoeden, onttucht pleegt, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaar.' Maarten Salden schrijft in historisch tijdschrift *Groniek* (66, 1980) over de geschiedenis van de strafbaarstelling: tinyurl.com/K5RUG.



17, maar toen hij 21 werd, mocht dat niet meer. John vertelt in de studio aan drie jongeren hoe hij van zijn bed werd gelicht en vervolgens naar de gevangenis moest. In 1971 werd het artikel afgeschaft. Psychiater Glenn Helberg (65) merkt op dat dit niet gelijk verbetering betekende: 'De wet was afgeschaft, maar het oordeel van de mensen nog niet.' Hij zag het COC in die tijd als *safe space*. Uiteindelijk ging dat wel wringen merkt hij op: 'Want je was vrij, maar wel onder in een kelder.' Na het eerste protest in 1969 volgden in Nederland meer protesten. In 1977 werd in Amsterdam tegen Anita Bryant gedemonstreerd. Deze Amerikaanse zangeres had de organisatie Save Our Children opgericht die zich tegen homoseksualiteit richtte, omdat Bryant bang was dat kinderen hiervan het slachtoffer zouden worden. Op zaterdag 14 april 1979 was er een protestmars in Roermond tegen bisschop Gijsen. Deze bisschop had in een interview in *Elsevier* fel uitgehaald naar homo's. Met spandoeken als 'Gijsen, flikker op' liepen duizenden mensen door de stad. Sindsdien is Roze Zaterdag een evenement dat jaarlijks in een andere stad plaatsvindt. In deze aflevering is ook aandacht voor Roze Zaterdag in 1982 in Amersfoort. Daar liep het uit de hand. Er werd 'homo's dood' geschreeuwd en er vielen gewonden doordat deelnemers werden bekogeld met aardappels en uien.

Homokanker

De tweede aflevering gaat over solidariteit. Het grootste deel van de aflevering draait om de opkomst van aids in de jaren tachtig. In 1981 doken in verschillende steden in de Verenigde Staten verhalen op van mannen die stierven aan onschuldige infecties. Alle patiënten waren relatief jonge homo's uit San Francisco, Los Angeles en New York.

'De mysterieuze ziekte verspreidde zich snel over de wereld. Men dacht dat die alleen bij homo's voorkwam en werd daarom door de pers "homokanker" genoemd'

De mysterieuze ziekte verspreidde zich snel over de wereld. Men dacht dat die alleen bij homo's voorkwam en werd daarom door de pers 'homokanker' genoemd. De diagnose aids betekende destijds een doodvonnis. Noud Rietman (56), medewerker van het Aidsfonds, vertelt: 'Er gingen toen mensen in de bloei van hun leven dood, maar het waren maar homo's, niets om je druk over te maken.' Dragqueen Victoria False (Ger Poels, 57) zegt dat ze kerst altijd vierde met 24 man en uiteindelijk met 5 man overbleef. Een andere man vertelt dat hij 76 mensen verloren heeft aan aids in een kleine tien jaar tijd. Hier heeft hij het Multiple Loss Syndrome aan over gehouden.

Zichtbaarheid

In de derde aflevering wordt aandacht besteed aan de 'lettersoep'. Waar staat LHBTQIA+ precies voor en moet je wel benoemen dat je bij deze groep hoort? Victoria False antwoordt vrijwel meteen een beetje boos: 'Ik houd niet van die letters, ik ben een mens!' Annelies Tukker (36) van de Nederlandse organisatie voor seksdiversiteit vindt benoemd worden juist heel belangrijk, 'want we zijn vaak onzichtbaar als minderheden'. Fysiotherapeut Anita Groeneveld (56) kan zich daar helemaal in vinden. 'Als je onzichtbaar bent, hoe wil je dan in vredesnaam duidelijk maken dat er meer is dan de heteroseksuele norm?' Van Erp

Bruikbare fragmenten

Aflevering 1: Protest

- 3.00-7.40: Van hedendaags protest naar het eerste protest in 1969 tegen artikel 248bis.
- 10.26-13.07: Joke Swiebel en Rijkjan Sikkell over de gevolgen van zichtbaarheid door het demonstreren. John Welbergen over zijn gevangenisstraf vanwege overtreding van het artikel.
- 15.57-22.08: Zichtbaarheid van de jaren zeventig tot vandaag de dag. Jongeren komen ook aan het woord over Paarse Vrijdag.
- 26.39-28.57: Demonstratie tegen Anita Bryant in 1977 in Amsterdam.
- 28.59-32.23: Protest tegen bisschop Gijsen in 1979 in Roermond.
- 33.05-36.20: Roze Zaterdag in 1982 in Amersfoort. Homohaar is bij deze demonstratie voor het eerst duidelijk te zien.
- 41.20-43.40: Protest van de nieuwe generatie. Naomie Pieter vertelt over verzet en strijd.

Aflevering 2: Solidariteit

- 5.10-6.42: De opkomst van aids.
- 10.12-12.44: Victoria False vertelt over aids, toen 'homokanker' genaamd.
- 12.44-14.40: Een fragment van Sonja Barend waarbij een man vertelt over aids.
- 20.15-22.53: Er wordt verteld hoeveel mensen gestorven zijn aan aids.

Aflevering 3: Lettersoep

- 7.18-9.32: Thorn Roos de Vries (25) over non-binair zijn en Thomas Wormgoor (65) over transgender zijn.
- 41.09-43.33: Anita Groeneveld en Joke Swiebel over zichtbaarheid en *coming out*.

Aflevering 4: Vrijheid

- 0.00-6.21: De Gay Games en de betekenis voor de sfeer in de stad Amsterdam.
- 14.46-15.18: Het eerste homohuwelijk in 2001.
- 18.00-24.06: Twee lhbt'ers met een migratieachtergrond vertellen over hun ervaringen in Nederland.



vraagt haar of je dus moet uitschreeuwen wie je bent. Groeneveld zegt dat niet iedereen dat wil en kan, maar zij doet het wel. 'Ik wil altijd dat iedereen weet dat ik lesbisch ben. In al mijn situaties.' Joke Swiebel is het hier totaal niet mee eens. Ze vindt dat je identiteit niet je hele leven bepaalt. 'Als ik een kopje thee drink, dan drink ik niet een lesbisch kopje thee. Houd toch op! Ik ben zoveel dingen meer dan alleen maar dat.' Een *coming out* bij nieuwe mensen die ze ontmoet, vindt ze dan ook helemaal niet nodig.

Gay Games

De laatste aflevering gaat over vrijheid. Van Erp begint met het tonen van de openingsceremonie van de Gay Games in 1998 in Amsterdam. De sporten interesseerden hem weinig, maar de sporters, de feesten en de botenparade gaven hem voor een paar dagen het gevoel dat hij bij 'de norm' hoorde. Victoria False beaamt dat. 'De Gay Games was de mooiste week van mijn leven! Het was de ultieme vrijheid, in mijn Amsterdam. Er hing een energie die nog nooit in Amsterdam heeft gehangen. Alleen maar positief, alleen maar lachende mensen, iedereen was gelukkig.' Twee organisatoren van de Gay Games leggen uit dat alle deuren openstonden voor de organisatie. In totaal kwamen er meer dan 14.000 sporters naar de stad en zo'n 200.000 bezoekers.

Van Erp merkt op dat het erop lijkt dat men in de jaren negentig meer durfde, meer zichtbaar was. Wat dat betreft gaat het nu slechter. Transvrouw Nancy Siblini (27) kwam in 2017 van Libanon naar Nederland en vertelt hierover. Het is lastig om zichtbaar te zijn als trans. Ze heeft al verbaal en fysiek geweld meegemaakt. Zo tolerant als ze dacht dat het hier was, is het niet. De oprichter van een platform voor queers, Dino Suhonic

(36), stelt dat Nederland nu zelfs achterloopt. Landen als Malta en Ierland doen het beter dan Nederland.

Laurens Buijs (39), wetenschapper aan de UvA, heeft onderzoek gedaan naar geweld tegen homo's. Het gaat om een diverse groep als je kijkt naar de daders. 'Wat ze allemaal met elkaar gemeen hebben is het gevecht om mannelijkheid.' Het afzetten tegen homo's kan een manier zijn om hun eigen mannelijkheid te bewijzen. Van Erp probeert wel positief te eindigen door te tonen dat de jonge generatie naar buiten kijkt en opkomt voor haar rechten. De zwarte lhbt'ër Naomie Pieter (30) spreekt duidelijke taal: 'Ik heb nodig dat je me begrijpt. Je wordt niet alleen gediscrimineerd omdat je queer bent, maar ook omdat je zwart bent.' Daarom laat ze tijdens protestacties luid van zich horen, want 'freedom is work in progress'.

Roze revolutie in de klas

Voor de havo geldt dat de historische context over Nederland chronologisch gezien de laatste context is die wordt behandeld. Dat betekent dat u de klas goed kent en kunt inschatten hoe uw leerlingen reageren. Dat is altijd belangrijk, maar bij gevoelige onderwerpen nog meer.

In de documentaire zitten voldoende bruikbare fragmenten om leerlingen informatie te verschaffen over de emancipatie van de LHBTQIA+-gemeenschap. Aan de hand van deze fragmenten (zie kader) kunt u meer vertellen en met de klas in gesprek gaan. ■

Herdenkingsdienst voor
Aidsslachtoffers tijdens
AIDS Memorial Day in
Amsterdam 1987. Foto:
Bart Molendijk. Bron:
Nationaal Archief.

Verder kijken

Andere Tijden over Roze Zaterdag 1982: www.anderetijden.nl/aflevering/709/flikker-op.



Handel en de opkomst van Uruk

Vanaf circa 4.000 v.Chr. kwamen in het huidige Zuid-Irak de eerste steden op. Waar groepen jagers en verzamelaars slechts uit tientallen personen bestonden en de vroegste landbouw-gemeenschappen uit honderden tot duizenden, telden deze steden al snel tienduizenden inwoners. Niet alleen nam de bevolking toe, maar er ontstond ook een gelaagde samenleving met een bureaucratie en publieke gebouwen. Wat maakte deze indrukwekkende ontwikkeling mogelijk? Handel lijkt hierbij een belangrijke rol te hebben gespeeld.

Daan Nijssen studeerde Oudheidstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij zich specialiseerde in de geschiedenis van het oude Nabije Oosten. Onlangs verscheen zijn boek *Het wereldrijk van het Tweestromenland, De opkomst van Assyrië, Babylonië en Perzië* (Omniboek).

Handel is al zo oud als de mensheid. Nog voordat de eerste landbouwgemeenschappen ontstonden, wisselden rondtrekkende groepen jagers en verzamelaars geschenken uit wanneer hun wegen elkaar kruisten. Op die manier konden zeldzame materialen zoals vuursteen en obsidiaan zich over honderden kilometers verplaatsen en onderweg door vele handen gaan. Met de opkomst van de eerste landbouwgemeenschappen kreeg de handel een meer structureel karakter. Nederzettingen gingen dienen als vaste handelsknooppunten en tussen deze nederzettingen ontstonden de eerste permanente handelsroutes. Toch bleven deze vormen van handel relatief kleinschalig. De langeafstandshandel kwam pas echt goed op gang met de opkomst van de eerste steden in Zuid-Irak in het vierde millennium v.Chr.

Zuid-Irak is op het eerste gezicht niet de meest geschikte plek om je als landbouwer te vestigen. Er valt erg weinig regen en de enige permanente bronnen van zoet water, de rivieren Eufraat en Tigris, treden vaak onverwachts buiten hun oevers. De eerste landbouwers meden Zuid-Irak dan ook. Zij vestigden zich vooral in de hooglanden van Syrië en Noord-Irak, in de bergen van Iran en Turkije, of aan de kusten van de Middellandse Zee, waar wel voldoende regen viel. Pas in de zogenoemde Obeidperiode (6.500-3.800 v.Chr.) verschenen in Zuid-Irak de eerste permanente nederzettingen. Ergens in de loop van deze lange periode begonnen de landbouwers in deze regio kanalen te graven om akkers verder van de rivier te bevoeien en overtollig water af te voeren. Hierdoor werd voorheen onvruchtbare grond

vruchtbaar gemaakt en nam de voedselproductie beduidend toe.

Door middel van irrigatielandbouw kon twee tot drie keer zoveel graan worden verbouwd als door middel van regenlandbouw. Al snel werd er meer geogost dan de inwoners van de regio nodig hadden. Graan was overigens niet de enige bron van voedsel in de regio. Tussen de rivieren lagen steppes waar herders hun kuddes konden weiden en langs de Perzische Golf lagen uitgestrekte moerassen waar volop vis en gevogelte te vangen was. Tot slot deden dadelpalmen het goed in de regio en werden er al vroeg boomgaarden aangelegd. De inwoners van Zuid-Irak, beter bekend onder de naam Soemeriërs, beschikten dus over een gevarieerd voedselaanbod en konden best wat missen. Bovendien maakten de rivieren en kanalen dat de regio per boot goed te bereizen was. Zo ontstond al vroeg een levendige handel tussen de Soemerische nederzettingen waarbij voedingswaren werden uitgewisseld.

Soemerische steden

Waarschijnlijk was het de opbloeiende handel tussen de Soemerische nederzettingen die maakte dat sommige van deze nederzettingen vanaf 4.000 v.Chr. uitgroeiden tot steden. Mensen kwamen op centraal gelegen locaties bijeen om handel te drijven, waardoor de dorpen in de omgeving naar elkaar toe groeiden en samenklonterden. Uit archeologisch bodemonderzoek blijkt dat de grote Soemerische steden in het vierde millennium v.Chr. bestonden uit een dichtbebouwde kern, met daaromheen weer kleinere steden, met daaromheen dorpen, met daaromheen gehuchten. Er was dus sprake van een hiërarchie van nederzettingen. Het ligt voor de hand om te denken dat dit oorspronkelijk allemaal dorpen waren, maar dat één hiervan uiteindelijk uitgroeide tot de stadskern. Niet alleen nam de bevolking toe, de bevolking ging zich ook op een beperkter aantal locaties vestigen.

De opkomst van de eerste steden in Zuid-Irak ging ten koste van het platteland. Steeds meer mensen verlieten hun dorpen en uiteindelijk woonde maar liefst 50 procent van de bevolking in steden. Zo ontstond in Zuid-Irak een klein aantal stedelijke regio's, een soort agglomeraties: in het gebied rond Uruk, in het gebied rond Nippur en Adab en in het gebied rond Eridu en Ur. Omdat alleen in Uruk uitgebreide opgravingen zijn verricht, wordt de periode tussen 4.000 en 3.100 v.Chr. ook wel de Urukperiode genoemd. De opkomst van deze eerste steden lijkt ook mensen van buiten Zuid-Irak te hebben aangetrokken. In het huidige Noord-Irak en in het huidige Zuidwest-Iran nam de bevolking sterk af, juist op het moment dat de bevolking in Zuid-Irak toenam. Wellicht was hier sprake van migratie. De eerste steden in Zuid-Irak telden stuk voor

stuk meer dan 10.000 inwoners. Uruk had op zijn hoogtepunt een inwoneraantal van tussen de 25.000 en 50.000. Nooit eerder woonden zoveel mensen in zo'n klein gebied bij elkaar. Men was niet gewend aan zo'n massale vorm van samenleven en de behoefte aan een autoriteit die boven alle stadsbewoners verheven was, groeide. De inwoners van Uruk vonden elkaar in de gemeenschappelijke verering van de hemelgod An en de hemelgodin Inanna, goden die al van oudsher in de regio werden vereerd. Voor beide goden werden uitgebreide tempelcomplexen aangelegd, met allerlei grote publieke gebouwen waar de inwoners van de stad bijeen konden komen om te offeren, maar ook om er handel te drijven en er te vergaderen. In alle opzichten vormden deze heiligdommen het kloppende hart van de stad.

De bouw van dit soort grote publieke gebouwen wijst op de aanwezigheid van een centrale autoriteit. Deze centrale autoriteit wordt doorgaans 'de tempel' genoemd, maar de medewerkers van de tempel hielden zich bezig met veel meer dan alleen de offerdienst. De tempel bezat een groot deel van de landbouwgrond rond de stad, beschikte over grote kuddes schapen en had veel vaklieden in dienst. De tempel kon door zijn centrale rol in de samenleving ook belastingen opleggen aan de inwoners van de stad, bijvoorbeeld door een deel van de oogst op te eisen of corveearbeid op te leggen. Om dit alles in goede banen te leiden werd het spijkerschrift ontwikkeld en kwam een bureaucratie tot stand. Zo ontstond een gelaagde samenleving met de tempelmedewerkers, ook wel 'priesters' genoemd, aan het hoofd. ▶

Linkerpagina: De Uruk-expansie (3.500-3.100 v.Chr.). Een kaart met de belangrijkste nederzettingen waar in het vierde millennium v.Chr. sporen van de Soemerische materiële cultuur zijn aangetroffen. Het Soemerische kernland is in geel weergegeven. Onder: Soemerisch kleitablet (late vierde millennium v.Chr.). Het Soemerische schrift begon als een pictografisch schrift, waarin elk teken voor een woord stond. Later werden de tekens ook gebruikt om abstracte begrippen en lettergrepen mee weer te geven. Collectie: Louvre Museum.



Kom met afgeschuinde rand (*beveled rim bowl*) uit Uruk (late vierde millennium v.Chr.). Dit eenvoudige type kom werd in Uruk op industriële schaal geproduceerd en is tot in Syrië, Noord-Irak en West-Iran teruggevonden. Foto: Schauschgamuwa.



Grondstoffen van buitenaf

Door de opkomst van de eerste steden en de complexe samenleving die daarmee gepaard ging, groeide de vraag naar grondstoffen van buitenaf. Want in Zuid-Irak mocht dan (door menselijk ingrijpen) voldoende voedsel worden geproduceerd, veel meer dan voedsel was er niet te krijgen. Het timmerhout en de natuurstenen die nodig waren voor de bouw van grote publieke bouwwerken, waren in het laagland niet te krijgen en moesten worden geïmporteerd uit hoger gelegen gebied. Daarnaast moesten de edelmetalen en edelstenen die in trek waren bij de top laag van de bevolking helemaal uit de bergen van Iran en Turkije worden gehaald. En tot slot hadden de Soemeriërs het zeldzame kopererts en het nog veel zeldzamere tin nodig om bronzen wapens, gereedschappen en kunstvoorwerpen te kunnen vervaardigen. De Soemeriërs importeerden dus veel uit de omliggende gebieden. Maar wat hadden ze zelf eigenlijk te bieden aan hun burens? Ten eerste beschikten ze over een aanzienlijk voedseloverschot. Een deel hiervan zal zeker geëxporteerd zijn. In ruil voor voedingswaren zullen inwoners van minder vruchtbare gebieden wellicht bereid zijn geweest zeldzame grondstoffen van eigen bodem af te staan. Daarnaast woonden in de Soemerische steden veel vaklieden die de ruwe materialen konden bewerken tot (luxe)producten. Met name de textielhandel speelde in Uruk al vroeg een belangrijke rol. De Eannatempel, die gewijd was aan de hemelgodin Inanna, was bijvoorbeeld gespecialiseerd in wolproductie en beschikte over grote kuddes schapen. Deze wol werd door vaklieden in dienst van de tempel bewerkt en de kleding werd vervolgens tot in de wijde omgeving verhandeld.

Deze (luxe)producten konden niet overal met dergelijk vakmanschap worden geproduceerd en waren daardoor erg gewild.

Voor (handels)betrekkingen tussen de Soemeriërs en de inwoners van de omliggende gebieden zijn in het archeologische bestand verschillende aanwijzingen gevonden, al is niet altijd helemaal duidelijk hoe die geïnterpreteerd moeten worden. Zeker is wel dat veel aspecten van de Soemerische materiële cultuur, waaronder het aardewerk (met name de eenvoudige kommen met afgeschuinde rand die op industriële schaal werden geproduceerd, ook wel *beveled rim bowls* genoemd), de beeldtaal (met name afbeeldingen van dieren), de administratieve hulpmiddelen (met name rolzegels) en ook de architectuur (grote publieke gebouwen zoals die ook in Uruk zijn opgegraven), teruggevonden zijn tot in Noord-Irak, Syrië en Iran. Wat de aanwezigheid van deze materiële cultuur ons kan vertellen over de (handels)betrekkingen tussen de Soemeriërs en de inwoners van de omliggende gebieden, hangt af van de context en verschilt per locatie.

Materiële cultuur

De aanwezigheid van de Soemerische materiële cultuur is het best zichtbaar in de regio Khuzestan, een gebied in Zuidwest-Iran dat in geografisch opzicht deel uitmaakt van de Mesopotamische Laagvlakte. In de Urukperiode leek de regio behalve in geografisch opzicht ook in cultureel opzicht een verlengstuk te zijn van Zuid-Irak. De plaatselijke materiële cultuur werd geheel verdrongen door de Soemerische materiële cultuur. Volgens de Amerikaanse archeoloog Guillermo Algaze was hier sprake van kolonisatie door Soemerische

boeren en werd de oorspronkelijke bevolking simpelweg onder de voet gelopen. Het is geen onwaarschijnlijke hypothese. Het alternatief is dat er sprake was van een zeer verregeande vorm van culturele beïnvloeding, waarbij de oorspronkelijke bevolking van Khuzestan op een gegeven moment besloot de Soemerische materiële cultuur in alle opzichten over te nemen. De Soemeriërs drukten hoe dan ook een grote stempel op de regio. In andere gebieden is de Soemerische materiële cultuur vooral aangetroffen in zogenoemde enclaves. Dit waren eilandjes van Soemerische materiële cultuur die ver van het thuisland lagen en omringd werden door gebied waar de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Een belangrijke enclave lag aan de bovenloop van de rivier de Eufraat, in het grensgebied tussen het huidige Syrië en het huidige Turkije. In dit gebied zijn enkele nederzettingen opgegraven die geheel in Soeme-

rische stijl zijn aangelegd, zoals Habuba Kabira, Jebel Aruda en Sheikh Hassan. Deze nederzettingen waren waarschijnlijk volgens een vooraf uitgedacht plan door Soemerische kolonisten gesticht, getuige het complexe stratenplan en de publieke gebouwen die er zijn opgegraven. Het primaire doel van deze nederzettingen is onderwerp van debat. Waren het handelsposten, landbouwnederzettingen of bestuurlijke centra? Interessant om te vermelden is dat deze enclave precies lag op een belangrijke handelsroute tussen de Middellandse Zee en het Zagrosgebergte.

Er waren ook nederzettingen waar de Soemerische materiële cultuur slechts in een specifiek deel van de nederzetting is aangetroffen, terwijl in de rest van de nederzetting de plaatselijke materiële cultuur dominant bleef. Waarschijnlijk gaat het hier om handelsposten die werden bemand door Soemerische migranten. Voorbeelden van dit soort nederzettingen zijn Godin Tepe en Hacinebi. Godin Tepe lag aan de Khorasanroute, de handelsroute die van Mesopotamië door Iran naar Centraal-Azië liep, dus er zullen veel goud, zilver en koper en allerhande edelstenen verhandeld zijn. Hacinebi lag aan de bovenloop van de Eufraat, niet ver van de voet van het Taurusgebergte, waar veel verschillende soorten bomen groeiden en veel metalen werden gewonnen. In Hacinebi is goed te zien dat de Soemerische migranten vasthielden aan hun eigen gebruiken.

‘In Soemerische steden woonden veel vaklieden die de ruwe materialen konden bewerken tot (luxe)producten’

Zo was maar liefst 80 procent van de dierenbotten in hun beerputten afkomstig van schapen, terwijl de plaatselijke bevolking het schapenvlees vaker afwisselde met rundvlees en varkensvlees. Zoals al eerder opgemerkt, waren schapen in Uruk erg talrijk en een belangrijke bron van voeding. De Soemerische migranten bleven ook het vaatwerk uit hun thuisland gebruiken, al waren de kookpotten opvallend vaak wél in plaatselijke stijl uitgevoerd. Aangezien deze kookpotten vermoedelijk werden gebruikt door vrouwen, lijkt het erop dat de Soemerische migranten meestal met plaatselijke vrouwen trouwden. Zo haalden ze mogelijk de banden met de plaatselijke bevolking aan.

Complexe samenlevingen

Door de focus op de Soemerische materiële cultuur zou de indruk kunnen ontstaan dat de Soemerische kolonisten in een vrijwel leeg gebied aankwamen met een gedweë en veel minder ver ontwikkelde bevolking. Dit is echter te simplistisch. De Amerikaanse archeoloog Gil Stein heeft aangetoond dat al in het vroege vierde millennium ►

Soemerische hoofdtooi en kettingen (derde millennium v.Chr.). Met dit soort sieraden, waarin onder meer (geïmporteerd) goud en de edelstenen lapis lazuli en carneool werden verwerkt, onderscheidde de toplaag van de bevolking zich van de gewone burgers. Collectie: British Museum.





Muren met mozaïek van een tempel in Uruk, tweede helft van het vierde millennium v.Chr. Collectie: Vorderasiatisches Museum, Berlijn. Foto: Osama Shukir Muhammed Amin.

v.Chr., lang voordat de Soemerische materiële cultuur zich over de regio verspreidde, complexe samenlevingen bestonden in Noord-Syrië en Noord-Irak. Dit is onder meer te zien aan de grote gebouwen (waarschijnlijk 'elitewoningen'), de werkplaatsen (voor gespecialiseerde vaklieden) en de administratieve hulpmiddelen (met name zegels) die in de regio zijn opgegraven. Een aantal nederzettingen, waaronder Tell Brak, Hamoukar en het bekende Ninevé, groeide zelfs uit tot steden, al bereikte geen van deze steden de omvang van de Soemerische steden in het zuiden. De Soemerische kolonisten kregen in Noord-Syrië en Noord-Irak dus te maken met waardige tegenspelers.

Een mooi voorbeeld van de plaatselijke cultuur in Noord-Syrië is te vinden in Tell Brak, een stad gelegen aan de rivier de Khabur. In deze stad is een groot gebouw opgegraven vol met albasten beeldjes die in plaats van een hoofd, twee grote ogen op hun schouders hebben. Een voor de hand liggende interpretatie is dat het grote gebouw een tempelgebouw was en dat de albasten beeldjes godenbeeldjes waren. In Hacinebi en Hamoukar zijn soortgelijke beeldjes opgegraven, dus mogelijk was hier sprake van een regionale cultus. In dat geval was het tempelgebouw in Tell Brak, de zogenoemde Oogtempel, waarschijnlijk een regionaal bedevaartsoort.

De complexe samenlevingen en regionale cultussen ten spijt, drong de Soemerische materiële cultuur na 3.500 v.Chr. ook door in steden als Tell Brak, Hamoukar en Ninevé. Tell Brak en Hamoukar werden mogelijk zelfs door Soemerische legers veroverd. In beide steden lijkt de Soemerische materiële cultuur de plaatselijke materiële

cultuur geheel te verdringen en in Hamoukar zijn daarnaast ook sporen van oorlogsvoering aangetroffen in de vorm van slingerkogels. Over de achtergrond hiervan valt weinig met zekerheid te zeggen. Het is ook mogelijk dat hier sprake was van een intern conflict of van oorlog met vijanden dichterbij huis. De opmars van de Soemerische materiële cultuur in deze steden kan overigens ook het gevolg zijn van verregaande culturele beïnvloeding, al lijkt dat me, gezien het plotselinge en ingrijpende karakter van deze culturele transformatie, erg onwaarschijnlijk.

Het archeologische bestand laat dus een heel gevarieerd beeld zien. De invloed die de Soemeriërs in de Late Urukperiode (3.500-3.100 v.Chr.) uitoefenden op de omliggende gebieden, nam in verschillende plaatsen verschillende vormen aan, van het stichten van handelsposten tot algehele kolonisatie en van vreedzaam samenleven tot gewelddadige onderwerping. Rond 3.100 v.Chr. kwam de Soemerische aanwezigheid in Syrië, Noord-Irak en West-Iran echter plotseling ten einde. De Soemerische materiële cultuur verdween uit deze gebieden en er kwamen allerlei niet-Soemerische stadstaten en koninkrijkes voor in de plaats. Had de oorspronkelijke bevolking van de omliggende gebieden de Soemerische handelaars en kolonisten verdreven en het lot in eigen handen genomen? Zeker is dat zij de stedelijke en hiërarchische samenlevingsvorm van de Soemeriërs hadden overgenomen en voortgezet. De stedelijke revolutie was begonnen. ■

Literatuur

Gil Stein, *Rethinking World-systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia* (University of Arizona Press, 1999).

Gil Stein, 'The development of indigenous social complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia In the fifth-fourth millennia BC: An initial assessment', *Origini XXXIV* (Gangemi Editore SpA, 2012), pp. 125-140.

Guillermo Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape* (University of Chicago Press, 2008).

Guillermo Algaze, 'The end of prehistory and the Uruk Period', *The Sumerian World* (Routledge, 2012), pp. 68-95.

Guillermo Algaze, *The Uruk World System* (University of Chicago Press, 2005).

Olwen Williams-Thorpe, 'Obsidian in the Mediterranean and the Near East: A Provenancing Success Story', *Archaeometry* 37 (2) (Wiley-Blackwell, 1995), pp. 217-248.

Pascal Butterlin, *Les temps proto-urbains de Mésopotamie: Contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient* (CNRS Editions, 2003).

Onderschat verschijnsel

Honderd dagen geleden pootte ik aardappelen in mijn groentetuin. Dorés en Frieslanders. De dag voor het schrijven van deze column breekt het grote moment aan. Ik steek met kracht de riek in de grond, onder het loof van de aardappelen. Voorzichtig beweeg ik deze omhoog. Vier à vijf goudgele knollen worden zichtbaar tussen de zwarte aarde. Wat een sensatie. Elk jaar weer. Ik val op m'n knieën, raap de aardappelen op en vlij ze in de krat. Een geweldig ogenblik. Ik onderga een kortstondig oergevoel van opgenomen zijn in een kringloop van groei en verval, de aardse cyclus. Deze directe band met voedsel geeft inhoud en betekenis aan het leven. De invloed van voedsel op de mens(heid) is het meest onderschatte verschijnsel in de geschiedenis. De invloed op ons lichaam, de economie, de natuur en ons omgaan met de tijd is bepalend voor de geschiedenis. Een geschiedenis van het voedsel is een geschiedenis van de mensheid. Alle problemen en uitdagingen waarvoor we in de eigen tijd wereldwijd staan, zijn te herleiden tot onze relatie met voedsel: klimaatverandering, bedreigende biodiversiteit, veel ziekten en het stillen van honger en dorst. Het is nooit anders geweest. Voedsel is leven.

‘Onze eigentijdse relatie met voedsel wordt sinds 150 jaar gedomineerd door techniek’

Onze leerlingen ontdekken in onze lessen dat alle culturen offers en oogstfeesten rond voedsel kennen. Maar onze eigentijdse relatie met voedsel wordt sinds 150 jaar gedomineerd door techniek. Woorden zijn daarbij veelzeggend: we spreken over de ‘vlees- en voedselindustrie’. We weten niet waar ons voedsel vandaan komt en hoe het ontstaan is. Een schandaal in een slachthuis dat publiek wordt, zorgt voor kortstondige verontwaardiging. Ondertussen consumeren we een machinaal plat en vierkant geslagen stukje witte vis in paneermeel dat we visstick noemen. Nu is techniek iets prachtigs en van onmeetbare betekenis voor de voedselvoorraad. Onder de microscoop ontdekken we welke schadelijke bacteriën er in onbewerkte melk zitten. De melk in 2021 is veel voedzamer en gezonder dan vroeger. Zonder kunstmest reduceert onze voedselvoorraad tot die van Drentse boeren in de zeventiende eeuw. En dankzij Wageningse onderzoekers kan de jaarlijkse bedreiging van fytoftora (een bekende aardappelziekte) het hoofd geboden worden. Voedsel is ook ideologie. Willen we de natuur beheersen of ermee samenwerken? Er klinken

geluiden om van de natuur een rechtspersoon te maken. Kapitalistische economische groei versus ‘eerlijke’ en ecologische landbouw. Door welke bril kijken we naar voedsel? Dat verandert voortdurend. Tot ongeveer halverwege de negentiende eeuw was de enige en allesbeslissende vraag in het leven van 90 procent van de mensheid: ‘Hoe krijg ik wat in mijn buik?’ Tegenwoordig is de beheersende vraag in het leven van de meerderheid (in het Westen): ‘Hoe krijg ik wat van mijn buik af?’ Mijns inziens is dit de grootste discontinuïteit in de geschiedenis. Toch heeft de Duitse filosoof Ludwig Feuerbach (1804-1872) geen gelijk met de metafoor ‘Der Mensch ist was er isst.’ Want de mens zal bij brood alleen niet leven. We hebben iets nodig wat ons bestaan overstijgt. Dat biedt ons en onze leerlingen zin en perspectief. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.



Tikkie terug

Voetbalhistorie in de klas

Een simpel spelletje dat 150 jaar wereldgeschiedenis kan helpen ontsluiten. Dat is voetbal. In 2014 nam EuroClio het initiatief om samen met verschillende maatschappelijke organisaties te gaan werken aan een educatief programma waar voetbalhistorie centraal zou staan. De gedachte was om leerlingen, die geen interesse hebben in geschiedenis maar wel in voetbal, te motiveren voor het vak. Anno 2021 melden zich steeds meer docenten en andere organisaties met ideeën voor verdieping en vervolg. Hoe is het initiatief gegroeid, en welke onderwerpen uit de voetbalhistorie doen het goed in het onderwijs?

Jonathan Even-Zohar is historicus, EuroClio Ambassadeur en hoofdredacteur van *Football Makes History*.

Gijsbert Oonk is bijzondere leerstoelhouder van de *Jean Monnet Chair: Europe in Globalizing World. Migration, Citizenship and Identity* aan de Erasmus Universiteit.

Voetbal speelt een belangrijke rol in de vorming van een collectief geheugen, gevoed door persoonlijke herinneringen aan verhalen over iconische wedstrijden, toernooien, incidenten, helden. Ontroerende, prikkelende, nabije verhalen die – in een wijder perspectief geplaatst – de geschiedenis van Europa kunnen illustreren, op een andere manier dan de traditionele canon. Wedstrijden als die tijdens het ‘kerstbestand’ tussen de loopgraven van 1914, de mythe van de dodenwedstrijd in 1942, het WK van 1974 met de ‘broederstrijd’ tussen de BDR en de DDR tijdens de Koude Oorlog kunnen het uitgangspunt vormen voor lessen die leerlingen op een originele manier aan het denken zetten en bijdragen aan hun inlevingsvermogen en historisch besef. We ontwerpen motiverende lessen die kunnen worden ingezet in onderbouw en bovenbouw, als losse lessen bij specifieke momenten of als een thema.

Voorbij het spel

Een van de belangrijkste triggers om het project *Football Makes History* op te zetten was het gegeven dat zoveel mensen, en toch vooral mannen, rondlopen met een (mogelijk overdreven) interne databank aan voetbalfeitjes. Wellicht vergelijkbaar met muziek, is het spel voetbal voor velen

een vorm van levenskroniek. ‘In welke minuut scoorde Van Basten de winnende goal in de halve finale tegen Duitsland in 1988?’ Dat soort weetjes. Bij deze feitenkennis hoort echter ook dat mensen zich met voetbalteams op lokaal en landelijk niveau identificeren. En vanuit die identificatie worden al zo lang als het spelletje bestaat conflicten uitgespeeld. Landen die ooit met elkaar in oorlog waren, minderheden, klassenverschil en religie spelen hierbij een rol. Maar schuilt er in deze identificatie misschien ook een mogelijkheid voor het voeren van historische, reflectieve gesprekken? Op de website van *Football Makes History* kunnen docenten korte biografieën, beeldmateriaal en achtergrondverhalen vinden die vanuit de Europese en wereldgeschiedenis ingangen bieden om diverse conflicten te behandelen, zoals in Noord-Ierland, de Spaanse Burgeroorlog, en de beide wereldoorlogen.

Oorlog en herdenken

Een van de bijzondere ontwikkelingen van de laatste tijd is de interesse van voetbalclubs zelf in het verleden, met name in het oorlogsverleden. In Groot-Brittannië is er rond de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog veel werk verzet om verhalen te verzamelen van voetballers tijdens die oorlog.¹ In Duitsland is te zien hoe het nationaal voetbalmuseum aandacht vraagt voor voetballers die omkwamen in de concentratiekampen, maar ook voor voetballers die beulen van de Holocaust werden. In beide landen hebben verschillende clubs, dikwijls aangespoord door hun eigen fanclubs, ook historisch onderzoek laten doen. Ook in Nederland werken verschillende profclubs aan studie naar en herdenken van het verleden. Een bijzonder project in deze context is het Fancoachproject van de Anne Frank Stichting. Samen met Feyenoord en FC Utrecht werkt de stichting aan een methode om antisemitische spreekwoorden te bestrijden. Hierbij ontmoeten fans die een stadionverbod hebben gekregen lokale Joden, die ook gepassioneerd fan zijn van de

Het vrouwenelftal van de gemeente Teruel in Aragón, Spanje, in de jaren dertig. Foto: DARA Archief van Aragón.





club, om vervolgens mede door hun ogen kennis te maken met de lokale historie van de Tweede Wereldoorlog. Op de website van *Football Makes History* kunnen docenten kennismaken met deze en meer projecten. Meerdere van de ontwikkelde lesplannen gaan dieper in op hoe de levens van individuele voetballers door de mangel van de Tweede Wereldoorlog gehaald zijn.² Docenten en leerlingen kunnen ook samenwerken met het initiatief *Voetbal Monument* om rondom 4 en 5 mei te zoeken naar voetballers die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen.³

Diversiteit en migratie

Begin 2020 lanceerde de KNVB zijn aanvalsplan *Ons voetbal is van iedereen. Samen zetten we racisme en discriminatie buitenspel*. Maar is voetbal echt van iedereen en is iedereen even welkom bij voetbal? De directe aanleiding voor dat plan was een racistisch incident bij een wedstrijd tussen FC Den Bosch en Excelsior in november 2019. Tijdens het spel werd voetballer Mendes Moreira door een groep aanhangers van de thuisclub herhaaldelijk racistisch uitgescholden. Dit incident heeft tot veel commotie geleid. Aanvoerder van het Nederlands elftal Georginio Wijnaldum sprak zijn walging uit, evenals verschillende politici. Er kwam meer aandacht in de media voor racisme in het voetbal. Vanuit de motivatie om het bewustzijn over diversiteit in Europa te vergroten, is er de laatste tijd meer aandacht gekomen voor vergeten spelers van kleur. Deze pioniers worden nu 'ontdekt' en daar ligt een schone taak voor fans van lokale clubs. Op *Football Makes History* is getracht deze spelers niet alleen te 'ontdekken', maar ook te contextualiseren. Met dank aan Stichting Willem II hebben we bijvoorbeeld het verhaal van Constant Cremer gepubliceerd. Hij was een van de eerste zwarte spelers in Nederland, die rond 1900 vanuit Congo kwam en na enkele jaren in toenmalig Nederlands-Indië zijn leven vervolgde.

Emancipatie

De laatste tijd hebben we de opmars van het vrouwenvoetbal gezien. Ook deze ontwikkeling kent een geschiedenis die leerlingen aan het denken zou kunnen zetten. Het vrouwenvoetbal is niet lang na de opkomst van het mannenvoetbal ontstaan, maar kent een geschiedenis van repressie en strijd om emancipatie. Vanuit het groeiende bewustzijn van dit verleden, maar ook deels aangewakkerd door de groei van het vrouwenvoetbal vandaag, zijn historici verder gaan zoeken naar 'pioniers'. Vanuit de sportjournalistieke redacties (*Andere Tijden Sport*, *Sportgeschiedenis.nl*) en geschiedenisafdelingen bij universiteiten en diverse podcasts ontstaat meer historische kennis. Meer kan gedaan worden om op basis van deze levensverhalen van vaak vergeten vrouwen en hun teams lesmateriaal te ontwikkelen en te gebruiken.

Op *Football Makes History* zijn korte biografieën beschikbaar gemaakt van toonaangevende vrouwen die in de twintigste eeuw gevoetbald hebben. Met name de Britse en Franse vrouwen die in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw speelden hebben fascinerende levensverhalen. Zo zijn er allerlei aanknopingspunten te vinden in de voetbalgeschiedenis die de lessen nog interessanter kunnen maken. ■

- 1 www.footballandthefirstworldwar.org.
- 2 www.historiana.eu.
- 3 www.voetbalmonument.nl.

Links: Marco van Basten scoort in de halve finale tegen West-Duitsland, tijdens het EK in 1988. Foto: Rob Bogaerts, Nationaal Archief. Onder: Standbeeld in Liverpool over het kerstbestand tijdens de Eerste Wereldoorlog. Foto: John B. Hewitt/ Shutterstock.com.



Meedoen?

Football Makes History is mogelijk gemaakt door een subsidie van Erasmus+ (2019-2021). In dit project werken EuroClio, de Anne Frank Stichting, Eintracht Frankfurt, het Fare Network en de Roemeense voetbalbond samen. Vele lesplannen staan gratis ter beschikking op het online leerplatform van EuroClio (Historiana.eu) en in heel Europa zijn duizenden contacten aangelegd.

Er zit veel potentie voor Europese samenwerking op dit thema, met docenten, met leerlingen, met clubs en met bonden. Als platform wil *Football Makes History* verdere stappen zetten. Doe je mee? Volg ons project en neem contact op! Voor de tweede helft van 2021 zijn we benieuwd welk onderwerp jij in de klas zou willen behandelen via de lens van het voetbal, en of je daarbij geholpen kunt worden door ons team. Kijk op www.footballmakeshistory.eu.

Wereldhandelscentrum aan de Lek

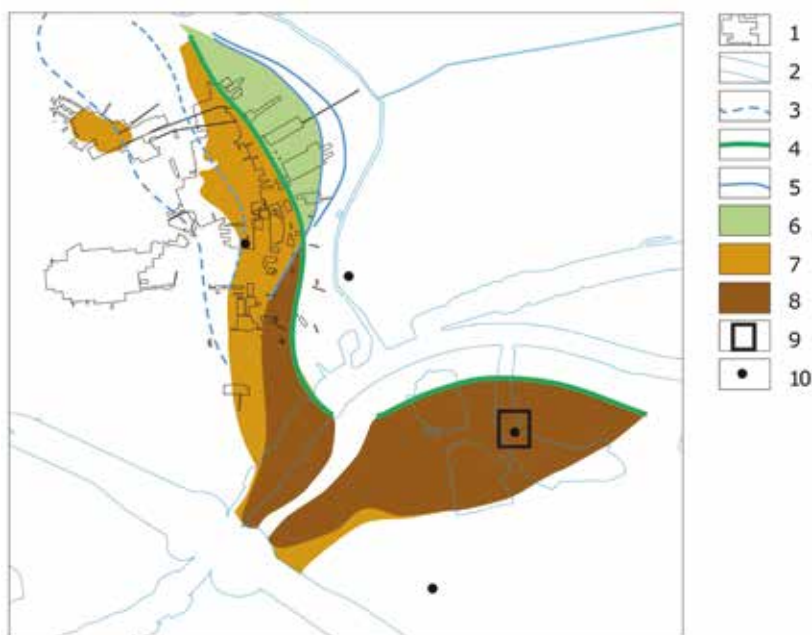
Het vroegmiddeleeuwse Dorestad

Wijk bij Duurstede is een kleine middeleeuwse stad aan de Lek. Een min of meer ronde muur omringt het oude centrum, met daaromheen een gracht, en net erbuiten, iets achter de dijk, ligt een kasteel. Een smalle waterloop vormt de oostgrens van de stad; de Kromme Rijn, met een dam afgesloten van de grote Lek. Er zijn geen grote havenwerken zichtbaar in de middeleeuwse plattegrond; de stad ligt immers niet op een belangrijk kruispunt van waterwegen. Toch was dit ooit een belangrijk internationaal handelscentrum: de handelsplaats Dorestad.

Deze muntschat is opgegraven in Tzummarum in Friesland. De 2800 zilveren munten zijn geslagen tijdens de regering van Lodewijk de Vrome, Lotharius I en Karel de Kale. Zij lieten hun munten in Dorestad slaan. Foto: Rolf van der Tang.



In de negentiende eeuw werden vermalen dierenbotten vaak gebruikt als meststof op de akkers. Vanwege het gevaar van veepest kwamen deze botten vaak uit beendergraverijen. Direct benoorden Wijk bij Duurstede was zo'n grote beendergraverij. Hier lagen duizenden oude botten in de grond, en er was ten behoeve van de grondverbetering zo'n anderhalf miljoen kilo opgegraven. Tussen deze botten werden echter ook andere zaken gevonden: scherven, munten, een enkel sieraad. Dat leidde er in de winter van 1841-1842 toe dat de toenmalige conservator van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, L.J.F. Janssen, opgravingen ging doen en een inventarisatie van vondsten uitvoerde. Naar zijn mening was hier een groot 'Frankisch kerkhof', met ten minste een stenen kapel met stenen vloer, drie stenen sarcofagen, maar ook de resten van een veldoven, en er was zelfs een melding dat er hout in de vorm van een schip was gezien. Vanaf 1967 werden er grote opgravingen georganiseerd vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), een voorloper van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), onder leiding van W.A. van Es. Deze opgravingen gingen met de uitbreidingen van Wijk bij Duurstede bijna onafgebroken door, en tot op heden is er zo'n 70 hectare opgegraven, een gebied meer dan vier keer groter dan het middeleeuwse stadje. Er zijn grote grafvelden gevonden, een uitgestrekte nederzetting en grote havenwerken. En gezien de erosiesporen van de rivier moet een groot deel van deze havenstad ook nog verdwenen zijn door erosie. De opgegraven resten duiden op een grote nederzetting waar handelaren en ambachtslieden actief waren. De nederzetting werd geïdentificeerd



als het verdwenen Dorestad. Dorestad was bekend uit de *Geographia van Ravenna*, een geschrift uit ca. 700 n.Chr., waarin gesproken wordt van een grote handelsplaats genaamd Derostates of Dorestatus 'tussen de Franken, de Saksen en de Noormannen in het gebied van de Friezen' (*Geographia Ravennatis*, 5e boek, 24). Dorestad was ook bekend doordat Karel de Grote in 779 n.Chr. de stad tolrecht had verleend. Maar wat deed zo'n handelsstad hier? Het middeleeuwse Wijk bij Duurstede had bij lange na niet zo'n centrumfunctie, niet binnen Utrecht, laat staan in een internationaal netwerk.

Een knooppunt van routes

In de Romeinse tijd vormde de Rijn de noordgrens van het Romeinse Rijk. De Rijn was hier uitermate geschikt voor, omdat het toen nog een grote, brede en snelstromende rivier was. De hoofdgeul van de Rijn had zich iets ten oosten van Nijmegen in tweeën gesplitst, in de Rijn en de Waal, waarbij de Rijn nog steeds een hoofdafvoer was. Bij het huidige Wijk bij Duurstede brak rond 200 v.Chr. de Rijn door de oeverwal, en vormde daarmee de nieuwe tak de Lek. Deze nam na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 definitief de functie van hoofdafwatering over, maar vanaf de doorbraak slibde de Kromme Rijn langzaam dicht. De Romeinen hadden bij de afsplitsing van de Lek een grenswacht opgesteld in de vorm van een castellum, een Romeinse legerplaats, die nu door de erosie van de Lek verdwenen is. Aan het eind van de Romeinse tijd was dit castellum nog aanwezig, en vormde dit het begin van de nederzetting Dorestad. Aan de noordzijde van het latere Dorestad lag bovendien een laat-Romeinse versterkte plaats. Deze lag op een hoog punt op de oeverwallen en had een verdedigingswal met grachten. Hier was ook een kleine rivierhaven. Dit was als versterkt ▶

Menne Kosian werkt als onderzoeker ruimtelijke analyse bij de afdeling Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Links: Vondsten uit het oude Dorestad: links aardewerk en twee sleutels en rechts verschillende kralen en kledingspelden. Boven: Het gereconstrueerde gebied van de handelsplaats Dorestad. 1: grens van de ROB-opgravingen, 2: contour van de huidige rivieren, 3: restgeulen van de Rijn pré-Dorestad, 4: Rijnsoever ten tijde van Dorestads bloeiperiode, 5: verplaatsingen van de Rijnsoever in de tijd van Dorestad, 6: noodzakelijke uitbreidingen van de haven van Dorestad, 7: bewaard gebleven gebied van de handelsplaats, 8: het geïrodeerde gebied van de handelsnederzetting, 9: (mogelijke) locatie van het Romeinse castellum, 10: vroegmiddeleeuwse kerken of kapellen.

Rechts: De rivierhandelsroutes rondom Dorestad.

Onder: Een 'tonput' in Dorestad; rechts de tekening, links de foto tijdens de opgraving, rechts de tekening: (a) het profiel in de opgravingsput; (b) impressie van de ton als put.

Daaronder: De datering van de duigen van een 'tonput'. Duidelijk zichtbaar zijn de verschillende data vanwege reparaties, in het begin van de achtste eeuw is nog een grote reparatie uitgevoerd.

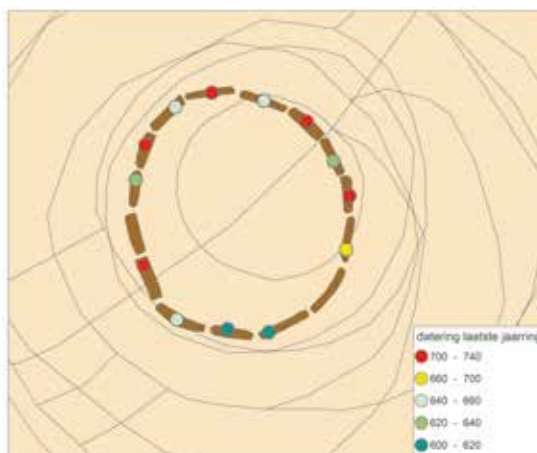
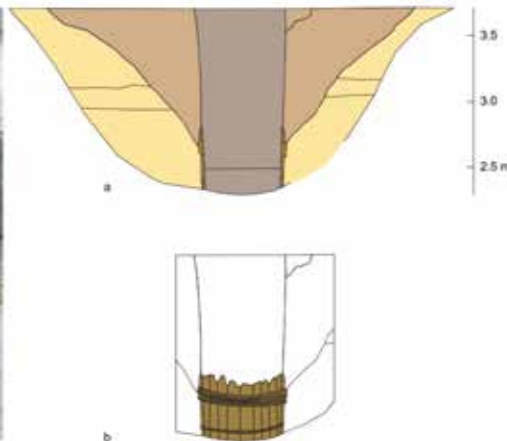
huis en villa in gebruik ten tijde van Dorestad. Langs de Rijn lagen hoge oeverwallen waardoor de nederzetting beschermd werd tegen de jaarlijkse overstromingen van de rivier, en waardoor handel over land met het achterland en de rijke landbouwgronden in de Betuwe mogelijk was. Doordat de Lek langzamerhand de sterkste waterafvoer vormde, werd de Kromme Rijn rustiger, en dus makkelijker bevaarbaar. Via de Vecht, die zich bij Utrecht van de Rijn afsplitste en naar de Zuiderzee stroomde, kon op een relatief veilige manier de Waddenzee bereikt worden, waarmee handel op Scandinavië en Schotland mogelijk was. Via de Lek konden ook Zeeuwse wateren bereikt worden, die een veilige springplank vormden naar de Engelse en Noord-Franse kust. De Rijn zelf gaf stroomopwaarts uiteraard een goede vaarroute naar Duitsland en Centraal-Europa.

Iets ten westen van Dorestad, bij het huidige Zoelmond, kwam het riviertje de Zoel uit in de Lek. In de tijd van Dorestad vormde dit een verbinding tussen de Lek en de Maas bij Tiel. Waarschijnlijk was dit stroompje met kleinere schepen ook bevaarbaar, waardoor er een vaarverbinding was tussen Dorestad en de Maas, en via de Maas met België en Frankrijk. In de vroege middeleeuwen was het gebied rondom het huidige Wijk bij Duurstede dus echt een knoppunt van routes, zowel over land als over water. Een ideale plek voor een handelsplaats.



Wereldhandel

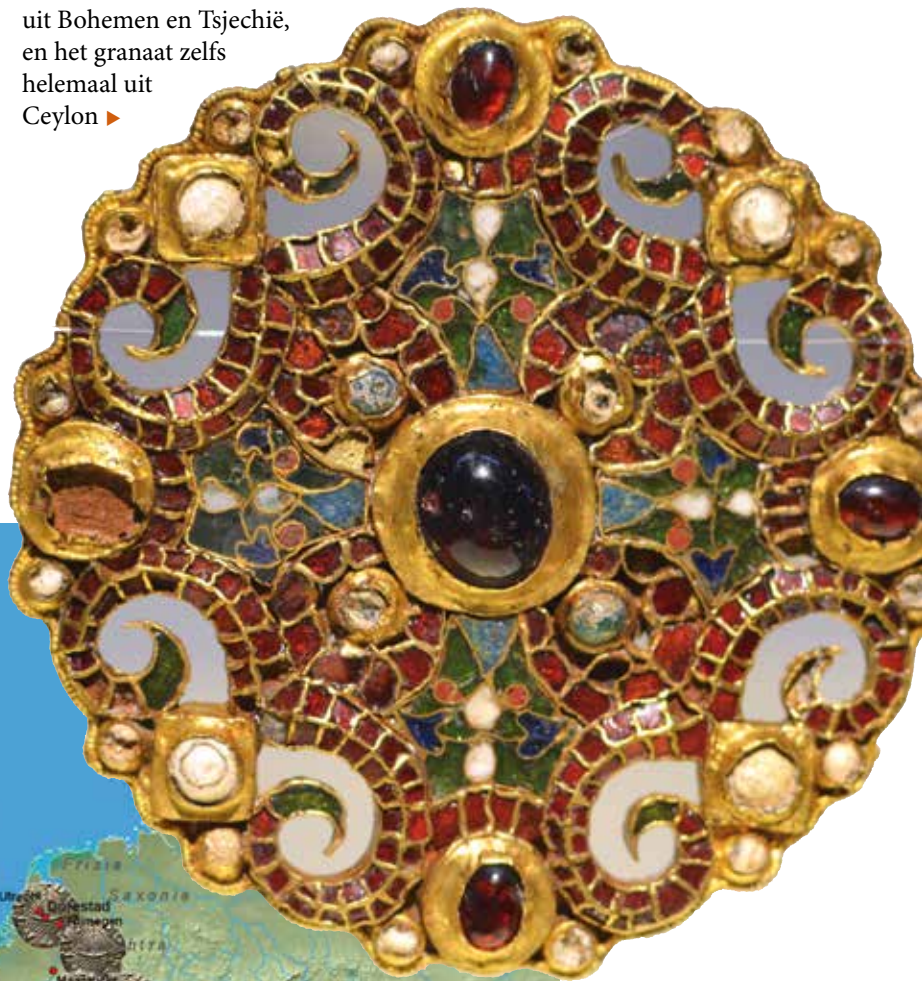
Tijdens de opgravingen van Dorestad zijn er heel veel waterputten gevonden. Waterputten zijn interessante constructies: vers, schoon grondwater moet vanaf een behoorlijke diepte gewonnen worden. Het simpelweg graven van een diepe kuil is geen goede oplossing: door het water onderin zal de kuilwand instorten, en het water vervuilt door oppervlaktevuil en zand. Ook de regelmatige rivieroverstromingen bedreigen de watervoorziening. Een put moet dus versterkt worden, en er moet een scheidingwand tussen de put en de omgevende grond aangebracht zijn. Bij sommige van de putten in Dorestad werd dit gedaan door een uitgeholde boomstam rechtop in de gegraven put te zetten. Dit is een goede manier, maar je hebt dan wel behoorlijke bomen nodig, en aangezien die niet in grote hoeveelheden in het rivierengebied groeiden, moesten die (soms van ver) aangevoerd worden. Wat in Dorestad veel gebruikt werd als putversterking waren op elkaar gestapelde houten tonnen. Dit waren vaak oude wijnvaten. Wijnvaten voor transport konden een aantal jaren gebruikt worden voordat ze moesten worden vervangen. Door stoten en vocht tijdens transport op schepen raakten de vaten beschadigd. In eerste instantie werden de beschadigde duigen door nieuwe vervangen, maar als de ton ouder werd kon je hem niet meer goed waterdicht maken. De ton werd dan afgedankt en hergebruikt als waterputbekleding. Dit was een perfect hergebruik: de oude tonnen waren stevig genoeg om de putschacht open te houden, poreus genoeg om grondwater binnen te laten en dicht genoeg om vuil en zand eruit te filteren. Bovendien kunnen we ze nu met dendrochronologische technieken (jaarringenonderzoek) dateren en hun herkomst achterhalen. Van veel van de tonnen in de putten in Dorestad weten we dat ze uit de wijnstreek van het Duitse Rijnland kwamen. Er werd dus volop gehandeld in Duitse wijn. Omdat er zoveel tonnen in Dorestad gevonden zijn, kunnen we



ervan uitgaan dat dit een overslaghandel was: de wijn kwam in tonnen uit het Rijnland, en werd in Dorestad bewaard en verder verkocht. Dat bewaren zal in aparte vaten gebeurd zijn, net als in huidige wijnkoophuizen, zodat de wijn kan rusten na transport. De transportvaten werden dan weer gebruikt voor nieuwe import, of voor verdere export. Het lange leven van de wijnvaten is ook in de waterputten zichtbaar door de vele reparaties, waardoor de datering van de verschillende duigen soms wel meer dan honderd jaar kan variëren. Van het onderzochte constructiehout uit Dorestad kunnen we ook de herkomst vaststellen: veel hiervan kwam vanuit de Noordzeekustzone. Het hout werd aangevoerd uit de omgeving van Brugge in België, Katwijk, Castricum en Leeuwarden (toen nog een zeehavenstad aan de Middellzee). Daarnaast was er ook gebruikt gemaakt van meer lokaal hout, uit de regio Utrecht.

Maar er werd niet alleen gehandeld in hout en wijn. Tijdens de opgravingen zijn er veel stenen vijzels en maalstenen gevonden die gemaakt waren in de Eifel, en Duits importaadewerk en -glas. Ook is er amber uit het Oostzeegebied gevonden, net als Scandinavische slijpstenen, pelzen, pigmenten, zout en textiel. Andere vondsten wijzen op handel in graan en andere voedingsmiddelen, dieren en zelfs slaven. Het belang van deze handel wordt nog eens benadrukt door de vele munten. Dorestad had zijn eigen muntslag vanaf de zevende eeuw, en de zilveren Dorestad sceatta's zijn

terugggevonden in Noord-Frankrijk, Noord-Italië en zelfs in Rusland. In de Karolingische periode werden er munten van Pepijn de Korte, Lodewijk de Vrome en Karel de Grote geslagen. Kenmerkend voor Dorestad zijn natuurlijk de sieradenvondsten. Van glazen kralen tot de bekende fibula (mantelspeld) van Dorestad, een rijk versierde gouden speld ingelegd met (half)edelstenen en granaat. Dit schitterende voorwerp staat in één lijn met objecten als het reliekkistje van Teuderic in de Abdij van Saint-Maurice d'Againe en de schat van Staffordshire. Goud werd in de vroege middeleeuwen in Europa in het Alpengebied en in Midden-Frankrijk gewonnen, maar vooral via Venetië geïmporteerd uit Egypte, of, via Egypte, uit West-Afrika. Zilver kwam uit Bohemen en Tsjechië, en het granaat zelfs helemaal uit Ceylon ▶



Boven: De Dorestad-fibula, een rijk versierde gouden mantelspeld, ingelegd met (half)edelstenen en granaat. Foto: Alexander van Loon. Hiernaast: Een in Dorestad geslagen munt uit de tijd van Lodewijk de Vrome met een afbeelding van een vrachtschip met de tekst Dorestatus, en de vindplaatsen hiervan door Europa.

(het huidige Sri Lanka). Dorestad was een van de centrale marktplaatsen waar al deze handelsstromen (en handelaren!) samenkwamen. Niet alleen het feit dat het op een knooppunt van routes lag, maar ook dat het aan de grens van de grote rijken lag zal een belangrijke factor geweest zijn. Dorestad lag aan de grens van het Merovingische Rijk, net buiten de Vikingrijken, buiten het Saksische Rijk, maar wel perfect bereikbaar. Een ideale plaats voor (vrije) handel.

Behalve de handelaren zaten er ook veel ambachtslieden in Dorestad. Veel van de opgegraven huisplattegronden wijzen op werkplaatsen. Ook zijn er veel halffabricaten gevonden, zoals glazen staafjes waarvan kralen, sieraden en kunstglas konden worden gemaakt. Mogelijk is de Dorestad-fibula zelfs lokaal gemaakt.

De grote stad

De handelsplaats Dorestad strekte zich uit langs de oever van de Rijn tussen het huidige buurtschap Rijswijk (nu gelegen ten zuiden van de splitsing van de Lek en de Kromme Rijn, maar toen nog op dezelfde oever) en de huidige wijk De Geer in Wijk bij Duurstede. Een afstand van een kleine 2,5 kilometer. De stad lag op de oeverwal langs de oever, met houten aanlegsteigers langs de rivier-oever als haven. Van deze nederzetting is grofweg de helft opgegraven, de zuidelijke helft is door rivieractiviteit verdwenen. Er zijn bij de opgraving 52 huizen geïdentificeerd, 25 grote bijgebouwen, 11 (graan)schuren en nog 5 niet te identificeren

overige gebouwen. Een behoorlijke stad voor vroegmiddeleeuwse begrippen. De vraag is of deze stad ook permanent deze grootte had. Het merendeel van de bevolking bestond uit handelaren en ambachtslieden, en zoals al gezegd hielden deze handelaren zich bezig met interregionale of zelfs internationale handel. Het belangrijkste transportmiddel in die tijd was het schip; interregionale wegen waren niet verhard, en bestonden vooral uit ingesleten routes door het landschap. In het rivierengebied was dit landschap bovendien niet altijd goed begaanbaar. In de zomerperiode waren de oeverwallen nog redelijk droge corridors door het landschap, maar daarbuiten, in de komgronden, was het vaak te nat voor zwaar transport per kar. Schepen konden grote hoeveelheden in één keer over water vervoeren, wat het transport vereenvoudigde en betaalbaar hield. Maar de rivier was niet het hele jaar door bevaarbaar. In de winter had je, vooral in het Europese achterland, vaak te maken met ijsgang en overstromingen. Na de winter, als de dooi intrad, zorgde al het smeltwater voor hoge waterstanden en snelle stroming. Met de weinig diepstekende schepen uit die tijd was het dan een hachelijke onderneming om het water op te gaan. De handel via de zee was niet veel veiliger. Najaarsstormen zorgden in de Noordzee voor hoge golven, en langs de Hollandse kust waren er geen havens of rivieren waar veilig binnengelopen kon worden om de storm af te wachten. Alleen de Waddenzee en de Zeeuwse Eilanden gaven de nodige beschutting.

Onder: Een reconstructie van Dorestad. Illustratie: Wim Euverman. Rechterpagina: De aanpassingen in de haven in Dorestad. 1: hoofdrichting van de percelen in Dorestad, 2: perceelsgrens (gereconstrueerd), 3: perceel met bebouwing (gereconstrueerd), 4: perceelsgrens (opgegraven), 5: perceel met bebouwing (opgegraven), 6: voormalige rivieroever, 7: rivieroever, 8: rivier.



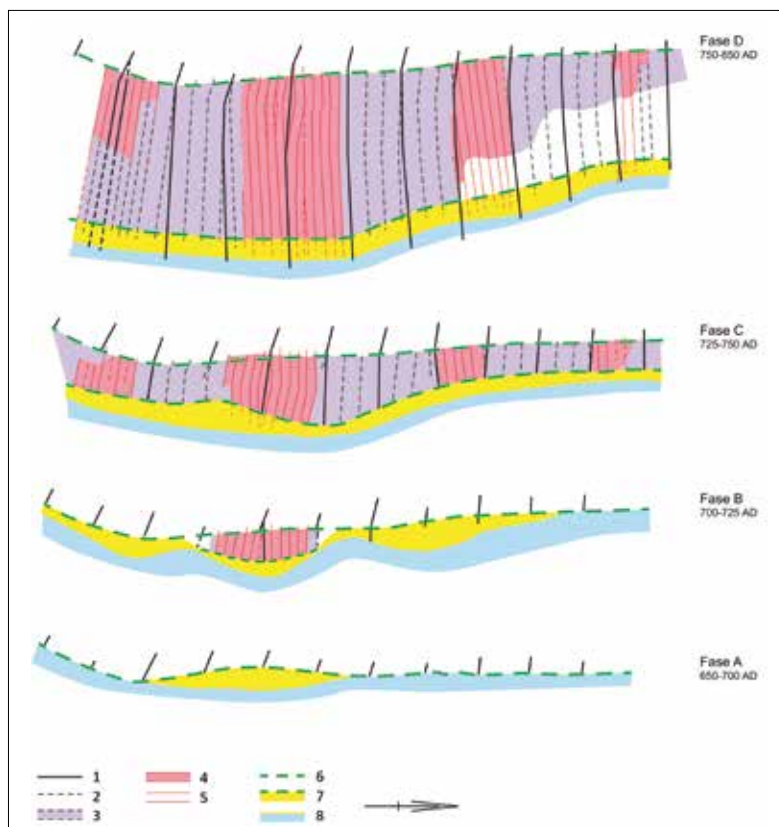
Internationale (zee)handel bleef op die manier vooral beperkt tot het zomerseizoen.

Ook de (inter)regionale houthandel was seizoensgebonden. In principe wilde men het hout kappen als de sapstroom in de boom tot stilstand was gekomen, dus in de winter, maar voor grote delen van Noordwest-Europa was dat ook het seizoen waarin de grond verzadigd was met regenwater van de herfst- en winterbuien of smeltende sneeuw. Dan was het bijna onmogelijk om het hout vanuit het bos naar de rivier te vervoeren. In Centraal-Europa was dat wel mogelijk, omdat de grond in de winter daar veelal bevroren was. De verschillende handelaren die vanuit en via Dorestad hun producten verhandelden, hadden dus een aantal periodes waarin dat mogelijk was. Dorestad, als grote overslagplaats, had wel veel opslagmogelijkheden; veel van de gebouwen in het havengebied zullen als zodanig gebruikt zijn. Buiten de periodes waarin internationale handel mogelijk was, zullen er slechts een klein aantal kooplieden gebleven zijn, vooral voor het bewaken van eventuele voorraden en het continueren van de lokale handel.

Doordat de kooplieden seizoenen kenden, waren de ambachtlieden in Dorestad ook seizoensgebonden aan het werk. Zij waren immers afhankelijk van de aan te leveren producten. Zo werden bijvoorbeeld amber, goud, koraal en bont seizoensproducten. De grote handelsnederzetting Dorestad zal daardoor een sterk variabele samenstelling en grootte van bevolking gekend hebben.

Einde van Dorestad

De ideale positie aan de rivier was voor Dorestad helaas geen vaste waarde. De Kromme Rijn verlegde zich langzaam naar het oosten, van de stad af. Dat werd aanvankelijk opgelost door de steiger te verlengen in de richting van de veranderende rivier. Maar niet alleen de Kromme Rijn en de Lek veranderden. Rond de achtste eeuw werd de IJssel meer en meer bevaarbaar. Dit gaf handelaren vanuit en naar Duitsland mogelijkheden om sneller de Zuiderzee op te varen, en daarmee de route via de Waddenzee naar de Baltische steden te onderhouden. Bovendien kon op die manier de door Karel de Grote ingestelde nieuwe tol bij Dorestad omzeild worden. Ook werd de Waal een belangrijk afvoerwater van het Rijnsysteem. Doordat de Waal meer water trok, werd zij langer bevaarbaar, en ook voor grotere schepen. Dit was ten gunste voor een stad als Tiel, dat in 896 tolrecht kreeg. Ook de politieke situatie veranderde. Het Frankische Rijk had zich uitgebreid tot het Friese gebied. Dorestad lag dus niet meer als vrijhandelsplaats op de grens van grote rijken, maar diep in Frankisch gebied. Dit alles bij elkaar zorgde ervoor dat de kooplieden langzaam verdwenen uit Dorestad; de ambachtlieden volgden. Zo hield de stad langzaam op te bestaan. ■



Verder lezen

■ Over Dorestad:

L. van der Tuuk, *Dorestad onthuld*, dorestadonthuld.nl.

W.A. van Es en W.J.H. Verwers met bijdrage van C. Isings, *Excavations in Dorestad 4. Settlement on the River bank Area*. In: *Nederlandse Oudheden* 18. Amersfoort, 2015.

M.C. Kosian, R.J. van Lanen en H. Weerts, *Dorestad's rise and fall: how the local landscape influenced the growth, prosperity and disappearance of an early-medieval emporium*. In: A. Willemsen and H. Kik (eds.), *Golden Middle Ages in Europe. New research in early medieval communities and identities*. Turnhout, 2015.

A. Willemsen, *Gouden Middeleeuwen. Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.* Zutphen, 2014.

■ Over de veranderende rivieren:

M.C. Kosian, R.J. van Lanen en J.E. Abrahamse, *The City and the River. The early medieval Emporium (trade centre) of Dorestad; integrating physical geography with archaeological data in changing environments*. In: *Proceedings of the 17th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2012*. Wenen, 2013.

R.J. Steur, *Paleogeographic Reconstruction of the area of Dorestad around 800 AD*. Bachelor thesis Utrecht University. Utrecht, 2011.

■ Over vroegmiddeleeuwse routenetwerken en (inter)nationale handel:

R.J. van Lanen, E. Jansma, M.C. Kosian en B. Groenewoudt, *Best travel options: modelling Roman and early-medieval routes in the Netherlands using a multi-proxy approach*. In: *Journal of Archaeological Science*. Reports 3. June 15, 2015, pp. 144-159.

R.J. van Lanen, E. Jansma, J. van Doesburg en B. Groenewoudt, *Roman and early-medieval long-distance transport routes in north-western Europe: Modelling frequent-travel zones using a dendrochronological approach*. In: *Journal of Archaeological Science*. Volume 73, September 2016, pp. 120-137.



Acteur en gastdocent
Ray Braat in 1995 naast Mladic.
Bron: Memorial Centre Potočari



25 Jaar Srebrenica I Gevaarlijke Namen
Scenefoto: Jostijn Ligetvoet



Ray Braat & Alma Mustafić

25 JAAR SREBRENICA I GEVAARLIJKE NAMEN

EDUCATIEPROGRAMMA EN VOORSTELLING OVER GENOCIDE

De Theaterkrant benoemde de voorstelling Gevaarlijke Namen tot 'keuze van de criticus!' Het is dan ook niet niks, een genocide overlevende en een Dutchbat-veteraan samen op het podium! En dat niet alleen, ze verzorgen ook gastlessen aan uw leerlingen! Hard nodig, want waarom leren we onze jongeren wél iets over een volkerenmoord die bijna 80 jaar geleden plaatsvond, maar slaan we een Europese genocide die nog geen 30 jaar oud is meestal over?

Vredesorganisatie PAX, Het veteraneninstituut en Boy Jonkergouw Producties werkten samen aan een educatieprogramma voor bovenbouw VO en MBO, met lesmateriaal dat naadloos aansluit op de kerndoelen!

Meer weten?

Surf snel naar:

www.25jaarsrebrenica.nl/educatie-srebrenica

De Zwarte Dood en corona

Parallellen en verschillen

Om de coronapandemie inzichtelijk te maken tijdens de geschiedenisles, is het nuttig om te werken met historische analogieën. Pandemieën zijn ingewikkelde gebeurtenissen die verreikende maatschappelijke gevolgen kunnen hebben. Door de coronapandemie te vergelijken met historische ziekte-uitbraken, wordt het voor leerlingen mogelijk om de complexiteit van de situatie te ontrafelen.

In *Kleio 5* (2019) schreef Dick van Straaten over het nut van werken met historische analogieën in de klas. Didactisch gezien is het gebruik van historische vergelijkingen een goede manier om aan te tonen waarom geschiedenis ook relevant is om inzichten te krijgen in het heden en zelfs de toekomst. Door de vergelijking te maken tussen situaties uit het verleden en in het heden, leren leerlingen hun mening over actuele gebeurtenissen historisch te onderbouwen, waardoor ze de relevantie van geschiedenis meer waarderen.¹ Dit artikel schetst een vergelijking tussen de dodelijkste infectieziekte uit de geschiedenis van de mensheid, de Zwarte Dood, en de huidige coronapandemie. Om te voorkomen dat leerlingen zich enkel focussen op oppervlakkige overeenkomsten, gaat dit artikel in op zowel de historische parallellen als de verschillen tussen beide ziekten.

De Zwarte Dood in de late middeleeuwen

De veertiende eeuw was een woelige tijd voor Europa, en stond daarmee in schril contrast met de drie voorgaande eeuwen die vooral werden

gekenmerkt door groei en welvaart. De grote hongersnood van 1315-1317 kostte het leven aan minstens tien procent van de Europese bevolking en amper twee decennia later zou de start van de Honderdjarige Oorlog een lange periode van gewapende conflicten inluiden. De grootste schok kwam in het midden van de veertiende eeuw, toen de Zwarte Dood (1347-1352) ruim de helft van de bevolking in Europa wegvaagde.² Deze massale sterfte was echter slechts het begin van een lange periode van wijdverspreide mortaliteitscrisissen, veroorzaakt door terugkerende pestgolven. De tweede pestpandemie, die startte met de Zwarte Dood, zou tot de tweede helft van de zeventiende eeuw rondwaren in West-Europa. In Oost-Europa en delen van Rusland kwamen tot in de late achttiende eeuw nog geregeld pestuitbraken voor. In het Midden-Oosten en het Middellandse Zeegebied vonden zelfs in de vroege negentiende eeuw nog opflakkingen van de ziekte plaats. In de eeuwen die volgden op de Zwarte Dood brak er om de vijftien tot twintig jaar een nieuwe dodelijke pestepidemie uit, waarbij de sterftegraad

Joris Roosen is historicus en werkt als onderzoekscoördinator bij Nyenrode Business University.



¹ Dick van Straaten, 'Geschiedenis die ertoe doet. Werken met historische analogieën in de klas', *Kleio 5* (2019), 23-25.

² Ole Benedictow, 'The Black Death: The greatest catastrophe ever', *History Today* 55-3 (2005), 42-49.

Schilderij van Michel Serre over een pestuitbraak in Marseille, 1720.

3 Ali Shamekh, Ata Mahmoodpoor & Sarvin Sanaie, 'COVID-19: Is it the black death of the 21st century?', *Health promotion perspectives* 10-3 (2020), 166-167.

tot wel twintig procent kon oplopen. Hoewel de laatste grote pestuitbraak in Nederland dateert van het midden van de zeventiende eeuw, leeft de ziekte nog steeds door in ons collectief geheugen. Denk bijvoorbeeld aan ons hedendaags taalgebruik wanneer we zeggen dat iets 'stinkt als de pest', dat we iets 'mijden als de pest' of dat we ergens 'de pest aan hebben'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de zoektocht naar historische analogieën voor de huidige coronapandemie, de Zwarte Dood vaak beschouwd wordt als een ideaal referentiepunt.³

Gelijkenissen in ontstaansgeschiedenis

Laten we eerst beginnen met een aantal opmerkelijke overeenkomsten tussen de Zwarte Dood en corona, te beginnen bij hun ontstaansgeschiedenis. Beide ziekten ontstonden als zoönose, dat wil zeggen een infectie die van dier op mens wordt overgedragen. In het geval van corona zijn vleermuizen de hoofdverdachten, al moet verder onderzoek uitwijzen of dit terecht is. Bij de Zwarte Dood waren het ratten en hun vlooiën die een belangrijke rol speelden in het overdragen van de ziekte op de mens. Ook met betrekking tot de geografische oorsprong en verdere verspreiding zijn er interessante parallellen tussen beide ziekten. Zowel corona als de Zwarte Dood vonden hun oorsprong in Azië en kwamen via het Mid-

dellandse Zeegebied Europa binnen. Europa was trouwens niet het enige strijdtoneel van de Zwarte Dood, ook in het Midden-Oosten, Azië en grote delen van Afrika wijzen archeologische vondsten en geschiedkundige bronnen op hevige pestepidemieën vanaf de late veertiende eeuw. Een andere overeenkomst is te vinden in de manier waarop men tracht beide ziekten een halt toe te roepen. Quarantaine was een belangrijk middel om de verspreiding van de pest tegen te gaan tijdens de late middeleeuwen. Tot op heden blijven quarantainemaatregelen de eerste en voornaamste verdedigingslinie in de strijd tegen besmettelijke ziekten. De 'anderhalvemetersamenleving', de (gedeeltelijke of intelligente) 'lockdown', 'social distancing', al deze moderne concepten zijn gebaseerd op maatregelen die ook tijdens de late middeleeuwen werden genomen bij pestuitbraken. De angst voor besmetting door 'verrotte en kwalijke' geuren of lucht, ook wel miasmen genoemd, verklaart waarom men tijdens het midden van de veertiende eeuw al quarantainemaatregelen toepaste.

Sociaal-culturele gelijkenissen

Ook op sociaal en cultureel vlak zijn er enkele noemenswaardige gelijkenissen. Aan het begin van de coronapandemie werden personen met een Aziatische afkomst vaak als zondebok aangewezenen. Een veelzeggend voorbeeld is het gebruik

Schilderij van Pieter Bruegel de Oude (1562). De triomf van de dood, de gevolgen van een pandemie.



van de termen 'China Virus' en 'Kung flu' door de voormalige Amerikaanse president Donald Trump, als synoniem voor het coronavirus. Recent onderzoek heeft ook aangetoond dat de coronapandemie heeft gezorgd voor een nieuwe golf van socio-economische discriminatie ten aanzien van mensen met een Aziatische afkomst in de Verenigde Staten.⁴ De zoektocht naar een zondebok ten tijde van de Zwarte Dood verliep echter vele malen gewelddadiger. Jodenvervolgingen kwamen al geruime tijd voor in middeleeuws Europa, maar kende een hevige en bloederige opleving tijdens de Zwarte Dood. Aan de grondslag van deze vervolgingen lag een complottheorie die beweerde dat pestuitbraken werden veroorzaakt door Joden die de drinkwaterputten vergiftigden. Hier kunnen we opnieuw een parallel trekken met de wildgroei aan complottheorieën rondom de coronapandemie.⁵ Door de vele fabels die de ronde doen over het ontstaan en de bestrijding van het virus, zag de WHO zich zelfs genoodzaakt om een aparte *mythbusters*-pagina in te richten op haar website.⁶ Hoewel de sociale media een unieke rol lijken te spelen tijdens de huidige pandemie, zijn de opkomst van complottheorieën en het zoeken naar een zondebok fenomenen die diepe historische wortels hebben.

Biologische verschillen

Er zijn ook grote verschillen tussen beide ziekten. Zeker wat betreft hun biologische aard. De Zwarte Dood werd veroorzaakt door de pestbacterie *Yersinia pestis*, genoemd naar de wetenschapper Alexandre Yersin die de ziekteverwekker ontdekte in 1894. Corona wordt daarentegen veroorzaakt door SARS-CoV-2, beter bekend als het Covid-19-virus. Bijkomend weten we dat corona voornamelijk van mens tot mens wordt verspreid via de luchtwegen. Hoewel er gevallen bekend zijn van zogenaamde longpest, waarbij mensen elkaar rechtstreeks kunnen besmetten, werd de Zwarte Dood voornamelijk via de vlooiën van ratten op de mens overgedragen. Door het verschil in ziekteverwekkers en besmettingswijzen is ook de medische behandeling voor beide ziekten niet hetzelfde. Pest is een bacteriële infectie die voornamelijk bestreden wordt met antibiotica, terwijl het beste verweer tegen het coronavirus vaccinatie is. Door eerst de meest kwetsbare groepen in de bevolking te vaccineren kan men beetje bij beetje de sterfterisico's terugdringen. Hoewel het in theorie mogelijk is om mensen te vaccineren tegen de pest, bestaat er momenteel geen goedgekeurd vaccin dat beschermt tegen de ziekte. Het ontwikkelen van zo'n vaccin heeft geen hoge prioriteit voor wetenschappers omdat er wereldwijd ieder jaar 'slechts' enkele honderden mensen sterven na een pestbesmetting.

Het verschil tussen corona en de Zwarte Dood is waarschijnlijk het grootst op het vlak van demo-



Begrafenis van pestdoden in Doornik. Miniatuur uit Gilles Li Muisit, *Kroniek van Vlaanderen*, Doornik, ca. 1353.

grafie en met name de sterftegraad. Voor de coronapandemie zal het nog enige tijd duren voordat onderzoekers betrouwbare cijfers hebben, maar we kunnen met zekerheid stellen dat de ziekte in geen enkel opzicht zo dodelijk is als de Zwarte Dood. De sterftegraad bij een pestbesmetting in de middeleeuwen was ongeveer zestig procent.

'De opkomst van complottheorieën en het zoeken naar een zondebok zijn fenomenen die diepe historische wortels hebben'

In de sporadische gedocumenteerde gevallen van longpest kon dit cijfer zelfs oplopen tot negentig procent. Een sterftegraad van deze omvang is ondenkbaar voor de coronapandemie. Ook het profiel van de meest kwetsbare groepen verschilt voor beide ziekten. In het geval van de Zwarte Dood en de daaropvolgende pestuitbraken liepen vooral vrouwen en in mindere mate ook kinderen een groter risico om te overlijden.⁷ Bij het coronavirus zien we dat ouderen, mensen die kampen met zwaarlijvigheid en mannen meer kans hebben op ernstige complicaties na een besmetting.⁸

Sociaaleconomische verschillen

Op sociaaleconomisch vlak zijn er ook een aantal belangrijke verschillen tussen beide ziekten. De enorme demografische ravage van de Zwarte Dood zorgde voor een ingrijpende herverdeling van rijkdom en bezit door alle sociale lagen van de bevolking heen. Pest doodde immers rijk en arm, zonder te discrimineren. Daarnaast zouden ook de inkomens merkbaar stijgen. Door de massale sterfte werd arbeid een schaars goed, waardoor zowel stedelijke arbeiders als werkkrachten op het platteland hogere lonen konden eisen. Stedelijke overheden probeerden dit een halt toe te roepen door allerlei verordeningen in te voeren die de lonen moesten bevroeren. In Engeland richtten lokale overheden zelfs een smeekbede aan koning Edward III die in 1351 zou reageren door het

⁴ Neeta Kantamneni, 'The impact of the COVID-19 pandemic on marginalized populations in the United States: A research agenda', *Journal of Vocational Behavior* (2020), 119.

⁵ Karen Douglas, 'COVID-19 conspiracy theories', *Group Processes & Intergroup Relations* 24-2 (2021), 270-275.

⁶ [tinyurl.com/K5who-myth](https://www.tinyurl.com/K5who-myth), website geraadpleegd op, 28-3-2021.

⁷ Daniel Curtis & Joris Roosen, 'The sex-selective impact of the Black Death and recurring plagues in the Southern Netherlands, 1349-1450', *American Journal of Physical Anthropology* 164-2 (2017), 164-2, 246-259.

⁸ Hannah Peckham, et al., 'Male sex identified by global COVID-19 meta-analysis as a risk factor for death and ICU admission', *Nature Communications* 11 (2020).

zogenaamde *Statute of Labourers* uit te vaardigen. Deze wet perkte de mobiliteit van arbeiders in en bevroor hun lonen. In de praktijk werd de wet amper nageleefd en was de concurrentie om geschikte arbeidskrachten aan te trekken bijzonder groot. De decennia na de Zwarte Dood worden door economische historici ook vaak bestempeld als de zogenaamde *Golden Age of Labour*. Door de herverdeling van de rijkdom en het stijgen van de lonen zou de sociaaleconomische ongelijkheid in West-Europa ook drastisch dalen. Walter Scheidel beschrijft dit fenomeen in detail in zijn gerenommeerde boek *The Great Leveler*.⁹

De sociaaleconomische gevolgen van de coronapandemie zijn, in veel opzichten, bijna exact het tegenovergestelde van die van de Zwarte Dood. Op het vlak van arbeid en lonen zijn er een aantal sectoren die enorm te lijden hebben onder de huidige quarantainemaatregelen. Vooral voor de horeca, de reisbranche en de cultuursector was het afgelopen jaar een bijzonder moeilijke periode. Daarnaast is er geen enkel teken dat de pandemie heeft gezorgd voor een algemene herverdeling van

‘Corona heeft wereldwijd verschillende pijnpunten blootgelegd op het vlak van sociaaleconomische ongelijkheid’

rijkdom. In tegendeel, corona heeft wereldwijd verschillende pijnpunten blootgelegd op het vlak van sociaaleconomische ongelijkheid. Als reactie heeft het Internationaal Monetair Fonds zelfs aanbevelingen gedaan om een rijkentaks in te voeren om zo stijgende ongelijkheid als gevolg van de coronapandemie terug te dringen.¹⁰ Tegelijkertijd zijn er ook personen, bedrijven en organisaties die dankzij de pandemie een enorme groei in rijkdom doormaken. Waar de Zwarte Dood de doodsteek betekende voor het middeleeuwse feodale systeem, zien we tijdens de coronapandemie een toenemend belang van grote multinationals ten koste van kleinere lokale bedrijven.

De hier genoemde overeenkomsten en verschillen tussen de Zwarte Dood en corona zijn slechts het topje van de spreekwoordelijke ijsberg. De onderwerpen die aan bod zijn gekomen kunnen dienen als ankerpunten voor een analogieles, waarin het werken met historische analogieën als methode aangeleerd kan worden. Zodra leerlingen vertrouwd zijn met deze methode, kunnen zij ook verder onderzoek verrichten. Enerzijds is er nog veel onontgonnen grond wat betreft de vergelijking met de Zwarte Dood, anderzijds zijn er ook andere historische ziekte-uitbraken die het bestuderen waard zijn. Cholera, de derde pestpandemie, de Spaanse Griep, de Hongkonggriep, het zijn alle geschikte kandidaten voor een les rond historische analogieën met de coronapandemie. ■

⁹ Walter Scheidel, *The Great Leveler* (Princeton University Press, 2018).

¹⁰ BBC News, *Tax wealth to help shrink inequality caused by Covid says IMF* (BBC News, 2021).

De pest hebben aan corona

Een historische analogie in de les onderzoeken

Zullen toekomstige historici de coronapandemie bestempelen als de Zwarte Dood van de 21e eeuw? Of is die vergelijking buiten proportie? Welke overeenkomsten en verschillen zijn er tussen beide ziekten? En is een dergelijke vergelijking wel nuttig om inzicht te krijgen in de huidige pandemie? De leerlingen maken de historische analogie tussen de Zwarte Dood en corona.



Wat?

De Zwarte Dood (1347-1352) was de dodelijkste infectieziekte uit de geschiedenis en had gevolgen voor alle lagen van de middeleeuwse maatschappij. In deze verdiepende onderzoeksopdracht wordt leerlingen gevraagd om de coronapandemie te vergelijken met de Zwarte Dood aan de hand van enkele vooraf bepaalde thema's en onderwerpen. Ter afsluiting van de opdracht worden de overeenkomsten en de verschillen tussen beide ziekten uitgewisseld en klassikaal besproken. Daarbij wordt aan de leerlingen ook gevraagd om te reflecteren over de didactische waarde van historische analogieën om de coronapandemie beter te begrijpen.

Voor wie?

Havo 4 en vwo 4.

Wanneer?

De leerlingen onderzoeken de historische analogie tussen de huidige coronapandemie en de Zwarte Dood. De les past daarom het best bij de tijdvakken 'steden en staten' en 'televisie en computer'. De coronapandemie is een complexe gebeurtenis en het gebruik van de historische analogie met de Zwarte Dood kan een middel zijn om een deel van deze complexiteit te ontfaan.

Bij het behandelen van de periode van de late middeleeuwen kunt u, parallel met het behandelen van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453), wijzen op het feit dat de veertiende eeuw een moeilijke periode was voor Europa. Naast hongersnood, gewapende conflicten en economische neergang, zou vooral de Zwarte Dood een zware stempel drukken op de laatmiddeleeuwse maatschappij.¹ De historische en symbolische waarde van de Zwarte Dood is zo aanzienlijk, dat iedere grote hedendaagse ziekte-uitbraak er uiteindelijk mee wordt vergeleken. Dit is ook het geval met de huidige



coronapandemie. Hoewel we kunnen twifelen aan de bewering dat corona de Zwarte Dood van de 21e eeuw zal worden, is het gebruik van historische analogieën om de huidige situatie beter te begrijpen bijzonder nuttig.²

Hoe lang?

Een les van 50 minuten.

Hoe werkt het?

Voor deze lesopdracht kunt u beginnen met het schetsen van de kenmerken en de gevolgen van de Zwarte Dood (10 minuten). Gebruik hiervoor de thema's die aan bod komen in het artikel 'De Zwarte Dood en corona' (zie p. 57). Na de introductie kunt u de leerlingen in vijf groepen opdelen en krijgt iedere groep een thema voorgeschoteld: biologisch, oorsprong en verspreiding, ziektebestrijding, sociaal-culturele gevolgen en economische gevolgen. Op basis van deze thema's moeten de leerlingen onderzoeken wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen zijn tussen de coronapandemie en de Zwarte Dood (15 minuten). Daarvoor kunnen ze een beroep doen op de introductie die u heeft gegeven, hun parate kennis over de huidige pandemie en eventueel online opzoekwerk. Leerlingen moeten proberen om ten minste drie overeenkomsten en drie verschillen vast te stellen op basis van hun thema. Vraag

de leerlingen die op te schrijven. Tijdens het tweede deel van de les krijgen de verschillende groepen kort de tijd om hun bevindingen aan de rest van de klas te presenteren (15 minuten). Samenvattend kunt u de belangrijkste overeenkomsten en verschillen bespreken. Ter afsluiting wordt het nut en didactische meerwaarde van de analogie-opdracht besproken (10 minuten). Was het voor leerlingen nuttig om deze twee ziekten met elkaar te vergelijken? Biedt de vergelijking met de Zwarte Dood een context om de coronapandemie beter te begrijpen? Zijn andere historische ziekten een beter referentiepunt dan de Zwarte Dood?

Wat levert het op?

Werken met historische analogieën stimuleert leerlingen om historische kennis te gebruiken in actuele contexten. Door de vergelijking te maken tussen situaties uit het verleden en in het heden, leren leerlingen hun mening over actuele gebeurtenissen historisch te onderbouwen, waardoor ze de relevantie van geschiedenis meer waarderen.³ De complexiteit van de huidige pandemie zorgt er anderzijds ook voor dat leerlingen behoefte hebben aan een duidelijk kader om de situatie te doorgronden. Door gebruik te maken van de historische analogie met de Zwarte Dood kan dit kader geboden worden. ■

Joris Roosen is historicus en werkt als onderzoekscoördinator bij Nyenrode Business University.

¹ Donald Sullivan, 'The end of the Middle Ages: decline, crisis or transformation?', *The History Teacher* 14-4 (1981), 551-565.

² Ali Shamekh, Ata Mahmoodpoor & Sarvin Sanaie, 'COVID-19: Is it the black death of the 21st century?', *Health promotion perspectives* 10-3 (2020), 166-167.

³ Dick van Straaten, 'Geschiedenis die ertoe doet. Werken met historische analogieën in de klas', *Kleio* 5 (2019), 23-25.

Boven: Man en vrouw met de builenpest. Miniatuur uit de Toggenburg-Bijbel, 1411. Linkerpagina: Vervolg van de Joodse gemeenschap. Miniatuur uit het *Tractatus quartus* van Gilles Li Muisit, ca. 1353.

Effectief lesgeven met YouTube

Verlag uit de praktijk

Diverse geschiedenisdocenten hebben in de afgelopen jaren instructievideo's gemaakt over tal van historische onderwerpen. Deze video's worden massaal bekeken door leerlingen in zowel onder- als bovenbouw, van vmbo tot vwo. Het laat zien dat YouTube niet meer weg te denken is uit het moderne geschiedenisonderwijs. Maar hoe kun je dit online videokanaal nu zo effectief mogelijk in de les gebruiken?

Mark Hagenaars is docent geschiedenis aan Het Lyceum van CSG De Goudse Waarden in Gouda en YouTube-docent.

Met het sluiten van de scholen in maart 2020 moesten wij als sectie geschiedenis, net als alle andere collega's in het land, bedenken hoe we de lessen in deze nieuwe situatie vorm gingen geven. Voordat 'corona' haar intrede deed, hadden we al de nodige stappen gezet in het digitaliseren van ons onderwijs. Dit deden we onder andere met behulp van LessonUp en de online leeromgeving van de geschiedsmethode *Memo*. Hoewel dit prima werkte en we daar ook mee verder zijn gegaan, wilden we meer. Het feit dat de leerlingen thuiszaten en daar de lessen achter hun computer volgden, maakte de wens om over meer digitale opdrachten en middelen te beschikken alleen maar groter.

Onze voorkeur ging uit naar leerlingen zelf online actief aan de slag te laten gaan met de lesstof. YouTube werd daarbij een belangrijk hulpmiddel. In de derde klassen van havo en vwo startten we als eerste met het gebruik hiervan in de les. YouTube fungeerde als instructie, als bron en als eindproduct bij het behandelen van onderwerpen uit de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw.

Voordat de lockdown van start ging, hadden we het plan opgevat om leerlingen in duo's (bronnen)onderzoek te laten doen over een onderwerp uit deze periode. We zouden elk van de tien door ons geselecteerde onderwerpen, waaronder 'verzuiling', 'verzorgingsstaat', 'dekolonisatie van Nederlands-Indië' en 'tweede feministische golf'

Boven: Screenshot uit een video over Sophie Scholl op het YouTube-kanaal *Geschiedenis in beweging*.

Onder: Mark Hagenaars geeft zelf uitleg op z'n YouTube-kanaal.



kort in de klas introduceren. Daarna zouden de leerlingen een keuze maken uit een van deze onderwerpen en vervolgens zelf met bronnen aan de slag gaan om een (klein) historisch onderzoek te doen. Deze aanpak lieten we nu varen, omdat de uitleg via Teams (dat bij ons op school vanaf maart 2020 als platform werd ingezet) naar ons idee niet ideaal was. Zo haperden wifverbindingen regelmatig, waardoor leerlingen delen van de instructie misten, en waren de lessen ingekort, wat zorgde voor een beperkte instructietijd. Bovendien gaf het praten tegen een beeldscherm met weinig interactie ons geen voldoening. We besloten daarom ingesproken powerpoint-presentaties met suggesties voor bronnen over de diverse onderzoeksonderwerpen op YouTube te plaatsen. Leerlingen konden deze presentaties vervolgens gebruiken voor hun eigen onderzoek. Het onderzoek moest uiteindelijk leiden tot een eigen (YouTube)video, waaraan een beoordeling was gekoppeld. Deze aanpak van de opdracht in klas 3 werkte goed. De leerlingen waren enthousiast en creatief aan het werk en wij als geschiedenisdocenten konden ons vooral richten op het van afstand begeleiden van de opdracht.

Smaak te pakken

Na deze succesvolle opdracht had ik de smaak te pakken. Ik was enthousiast geworden om meer video's en opdrachten te gaan maken met YouTube als uitgangspunt en besloot een eigen YouTube-kanaal op te zetten, dat ik de naam 'Geschiedenis



in beweging' meegaf. De naam van het kanaal sloeg hierbij niet alleen op de bewegende beelden van YouTube, maar ook op meningen en invalshoeken die bij een vak als geschiedenis steeds anders zijn. De discussies over het wel of niet neerhalen van standbeelden van personen als Jan Pieterszoon Coen of de aandacht die het slavenrijverleden tegenwoordig krijgt, zijn daar slechts twee voorbeelden van. Mijn YouTube-kanaal is inmiddels alweer meer dan een jaar online en elke week plaats ik er minimaal één nieuwe video. Veel YouTube-kanalen die gemaakt zijn voor het geschiedenisonderwijs bestaan voor een groot deel uit algemene instructievideo's. Het zijn vaak ingesproken powerpointpresentaties met uitleg over historische onderwerpen en vaardigheden. Tienduizenden leerlingen bekijken dagelijks deze video's voor het leren van een toets of (school)examen. Op zich is daar helemaal niets mis mee. Leerlingen kunnen immers op YouTube de uitleg die ze van hun docent hebben gehad nog eens terugkijken of op een andere manier de stof uitgelegd krijgen. Op mijn kanaal zijn dergelijke video's ook terug te vinden. Ik kies er bij mijn video's overigens wel bewust voor om regelmatig zelf in beeld te komen. Op die manier heb ik, ook al is het maar een gevoel, contact met mijn leerlingen. Ik hoorde van leerlingen terug dat ze het fijn vonden om bij het bekijken van deze video's mij als docent er letterlijk bij te hebben. Om jezelf als docent in beeld te krijgen, hoef je in principe alleen de webcam aan te zetten en die mee te laten lopen met de powerpoint die je inspreekt. Ik wilde het echter wat 'professioneler' aanpakken en koos ervoor een *green screen* te gebruiken. Om kosten te besparen heb ik mijn eerste *green screen* zelf in elkaar geknutseld met een stuk canvas en groene verf. Later heb ik een inklapbaar groen scherm gekocht en ook gezorgd dat mijn stemgeluid op de video's goed te verstaan was. Een externe microfoon, die overigens niet duur hoeft te zijn, is wat dat betreft een noodzakelijke investering. Verder gebruik ik een videobewerkingsprogramma om alles samen te voegen en de video's een eigen stijl te geven. Langzamerhand heb ik deze algemene instructievideo's omgevormd naar minidocumentaires, waarbij elke keer een onderzoeksvraag centraal staat en deze aan het eind van de video beantwoord wordt.

Niet alleen bekijken

Als leerlingen instructievideo's op YouTube alleen maar bekijken en van video naar video gaan, ligt het gevaar op de loer dat er slechts sprake is van het 'consumeren' van de lesstof. Het verwerken en toepassen van kennis dat moet leiden tot historisch denken, komt dan niet of nauwelijks aan bod. Dit probleem werd al in 2016 aangekaart door historicus Bernard Kors. Hij besteedde in zijn masterscriptie publieksgeschiedenis aan de

Universiteit van Amsterdam aandacht aan de betekenis van YouTube in het geschiedenisonderwijs. In zijn afstudeerproject *Geschiedenisles op YouTube* stelde hij kritische vragen en kwam hij met een aantal suggesties.¹

Om leerlingen actief te laten leren met behulp van YouTube-video's is het naar mijn mening noodzakelijk om opdrachten te koppelen aan de video's. Dat kan op verschillende manieren en niveaus. Als ik mijn instructievideo's bij de historische context over de verlichting als voorbeeld neem, dan valt te denken aan opdrachten met bijvoorbeeld LessonUp, Microsoft Forms of Google Formulieren. Leerlingen kunnen met deze programma's de kennis uit de instructievideo's in zowel opdrachten als vragen verwerken. Dergelijke opdrachten zijn met genoemde programma's snel en eenvoudig te maken. ▶

1 Bernard Kors, *Geschiedenisles op YouTube*.

Tips voor het maken van YouTube-video's

- Bedenk vooraf duidelijk wie je doelgroep is.
- Zorg dat je goed te verstaan bent. Een externe microfoon is aan te raden en hoeft niet duur te zijn.
- Begin 'simpel'. Een ingesproken powerpoint is niet 'minder' dan een strak gemonteerde video.
- Zorg voor een herkenbare stijl.
- Koppel de video's aan activerende didactische opdrachten.



Een andere mogelijkheid is het gebruik van infographics in combinatie met YouTube-video's. Een infographic geeft met tekst en beeld in een oogopslag informatie over een bepaald onderwerp. In steeds meer kranten, tijdschriften, schoolboeken en op internet worden infographics gebruikt. Het is voor leerlingen, die steeds meer beeldgericht zijn, een handige manier om kennis op te doen en (historische) verbanden te leggen. Ik heb gebruikgemaakt van de infographics die Sander Schinkel voor mij heeft vormgegeven. Sander is een grafisch ontwerper die gespecialiseerd is in het maken van infographics. Op zijn website historgraphic.com staan mooie infographics over verschillende historische onderwerpen. Zijn visualisaties van de geschiedenis zijn terug te zien in mijn video's over de *Rote Armee Fraktion* (aansluitend bij de historische context Duitsland 1918-1991 voor havo en vwo) en de Belgische Opstand (passend bij de historische context De Verlichting 1650-1900 voor vwo). Naast het feit dat deze video's er visueel aantrekkelijk door worden, dienen de infographics ook als basis voor verwerkingsopdrachten. Kenmerkend voor deze opdrachten is dat het hele onderwerp (of een groot gedeelte ervan) is samengevat in een of meerdere infographics. Een aantal bijschriften van de beelden is verwijderd, waarbij leerlingen door het aan- en invullen van deze bijschriften kunnen laten zien dat ze de stof beheersen. Een compleet 'ingevulde' infographic levert daardoor niet alleen een visuele samenvatting op, maar laat ook de verbanden bij een historisch onderwerp zien. Een andere opdracht met dit materiaal zou

kunnen zijn dat alle beelden los geknipt worden, zodat de vaardigheid die betrekking heeft op chronologie geoefend kan worden. Alle genoemde opdrachten kunnen zowel in digitale als in papieren vorm worden gedaan.

Zelf een video maken

De meest activerende werkvorm met YouTube die ik tot nu toe heb ingezet, is leerlingen zelf voor en achter de camera zetten en ze een YouTube-video laten maken. Dat kan bij elk willekeurig geschiedenisonderwerp worden gedaan, variërend van brugklas tot examenklas. Het meest eenvoudige is het laten inspreken van een powerpointpresentatie en deze als filmpje op YouTube te plaatsen. Hoewel leerlingen best digitaal vaardig zijn, blijkt dat ze het best lastig vinden om een dergelijke video te maken. Ook hiervoor bood YouTube uitkomst. De handleiding *Het maken van een filmpje met powerpoint* was zo gemaakt en ideaal om te gebruiken in de les. Het maken van een vlog of minidocumentaire is wellicht wat complexer, maar kan wel leiden tot mooie eindproducten bij een opdracht.

Natuurlijk kost het beoordelen van filmpjes tijd. Maar vergeleken met het nakijken van een geschreven werkstuk, opdracht of toets, hoeft dit geen éxtra tijd te kosten. Het beoordelen van een filmopdracht gebeurt op basis van een beoordelingsformulier. In de praktijk blijkt dat het nakijken met een beoordelingsformulier ook sneller gaat. Een andere factor die het nakijken versnelt, is het laten samenwerken door leerlingen aan een

Voorbeeld van een 'historgraphic' van Sander Schinkel in de YouTube-video over de Belgische Opstand, die ook te gebruiken is als verwerkingsopdracht.

S

DE BELGISCHE OPSTAND 1830

DE OORZAKEN

KONING WILLEM I
1772-1843

Koning Willem I had veel macht en ging zijn eigen gang, waarbij hij de Zuidelijke Nederlanden op vele terreinen benadeelde.

POLITIEK
Belangrijke posities in de regering, ambtenarenapparaat, leger en de rechtspraak werden ingenomen door mensen uit het Noorden.

GOEDSDIENST
De protestanten kregen meer vrijheden dan de katholieken. Dit leidde tot conflicten met de katholieke kerk in het Zuiden.

STAATSSCHULD
Het Zuiden moest meebetalen aan de staatsschuld van het Noorden, waarvoor ze ook in economisch opzicht werden benadeeld.

TAALBESLUIT
In het Zuiden sprak een deel van de bevolking in de taal van de overwinnaar. Frans, Willem I voerde echter Nederlands in als officiële taal.

KAARTJE → CONGRES VAN WENEN
Samen met Luxemburg werden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden samengevoegd tot een sterke staat ten noorden van Frankrijk.



filmpje. Tweetallen, maar zeker ook drietallen zorgen ervoor dat het aantal filmpjes dat beoordeeld moet worden, beperkt wordt. Daarnaast is het raadzaam om de lengte van een filmpje tot een maximum te beperken. Vijf tot zeven minuten per filmpje is meer dan genoeg. Leerlingen leren hiermee bovendien om alleen de hoofdlijnen te behandelen. Mijn leerlingen krijgen tijdens de les behoorlijk wat tijd om aan hun filmpje te werken. Het voordeel daarbij is dat ik niet alleen hun vragen kan beantwoorden, maar ook het (samenwerkings)proces kan zien. Dit proces neem ik ook mee bij de beoordeling.

Extra video's

Vlak voor de examenperiode neemt het aantal kijkers van YouTube-video's enorm toe. Video's die gericht zijn op de historische contexten zijn dan erg populair. De nadruk van deze video's ligt ook hierbij vaak op de (historisch) inhoudelijke kant. Oefenen met historische vaardigheden en examenvragen komt minder aan bod. Naar mijn idee is dat een gemiste kans, want het aanleren van historische vaardigheden is voor leerlingen net zo belangrijk of misschien wel belangrijker. Vandaar dat ik naast 'gewone' instructievideo's, ook video's heb gemaakt over historische vaardigheden en historische begrippen met een koppeling naar oude examenvragen.

Daarnaast merkte ik in de dagelijkse lespraktijk dat leerlingen het vaak lastig vinden om spotprenten te interpreteren. Deze constatering bracht me op het idee om een video te maken over het analyseren van spotprenten. Aan de hand van een stappenplan dat ik in de video beschrijf, kunnen leerlingen oefenen met het toepassen van

spotprenten op een historische gebeurtenis of ontwikkeling. In de beschrijving van de video heb ik vervolgens een flink aantal andere spotprenten gezet, waarmee leerlingen zelf aan de slag kunnen met het stappenplan.

Leerlingen hebben niet alleen moeite met spotprenten, maar halen ook bepaalde historische begrippen regelmatig door elkaar. Te denken valt bijvoorbeeld aan het verschil tussen 'hofstelsel' en 'feodaal stelsel', het onderscheid tussen het 'sociaal contract' van John Locke en de 'volkssoevereiniteit' van Jean-Jacques Rousseau en het naast elkaar zetten van de kenmerken van 'handelskapitalisme' en 'industriële kapitalisme'. Hoewel deze begrippen niet altijd expliciet in de stofomschrijving van het centraal examen staan, zijn het wel zaken die belangrijk zijn om het vak geschiedenis te begrijpen. Bovendien worden deze begrippen regelmatig teruggevraagd op het examen. Een aantal begrippen die vaak door elkaar worden gehaald heb ik in YouTube-video's aan de orde gesteld. Daarbij leg ik deze begrippen uit en koppel ik ze aan examenvragen. Leerlingen zien dan direct hoe deze begrippen terugkomen in het (eind)examen en hoe ze vervolgens de betreffende vraag moeten beantwoorden.

Het werken met YouTube-video's in de geschiedenislessen biedt op alle niveaus veel mogelijkheden. Didactische opdrachten bij de video's, op wat voor manier dan ook, zijn naar mijn mening wel noodzakelijk om YouTube een meerwaarde te geven. Afgelopen jaar heb ik veel tijd gestoken in het opzetten van mijn eigen YouTube-kanaal. Bij de start ervan merkte ik dat ik een aantal denkbeeldige barrières moest doorbreken. Is het wel iets voor mij? Hoe pak je dat aan? Kun je er wat mee in de les? Kost het niet te veel tijd? Maar nu ik eenmaal de stap heb gezet, merk ik dat het steeds leuker wordt. Een extra leuke bijkomstigheid zijn ook de reacties en vragen die ik van leerlingen uit het hele land krijg die mijn video's bekijken. ■

Een voorbeeld van een les en twee invulbare 'histographics' bij de video's op *Geschiedenis in beweging* zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.



Verder lezen en kijken

Bernard Kors, *Geschiedenisles op YouTube. Over de betekenis van online instructievideo's voor het middelbaar geschiedenisonderwijs* (masterthesis publieksgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 2016), scripties.uba.uva.nl/scriptie/615725.

historgraphic.com. Website met historische infographics, gemaakt door grafisch ontwerper Sander Schinkel.

www.youtube.com/c/geschiedenisinbeweging. Het YouTube-kanaal van Mark Hagens met video's over historische onderwerpen en vaardigheden.

Royale schepen

Drie vorsten met omstreden schepen

Genoeg mensen kopen boten, maar staatshoofden en boten gaan niet altijd goed samen. De Zweedse koning Gustaaf II Adolf, Chinese keizerin Cixi en koning Willem-Alexander kochten alle drie schepen en kwamen er alle drie door in de problemen. Vaak is het schip niet het echte probleem, maar de timing.

Kasper Spauwen is docent geschiedenis aan het Bernard Lievegoed College in Maastricht.

Geen al te opzichtige, snelle auto's, of playboyachtige verhalen in de roddelpers, adviseerde *Trouw* prins Willem-Alexander in 1997. Zo zou hij de mythe van 'de goede koning' in stand kunnen houden. Met de recente aanschaf van een speedboot genaamd de *Alma* morrelt hij aan die mythe. Willem-Alexander is niet de eerste vorst die op een onhandig moment veel geld uitgeeft aan een boot. Eerder deed Gustaaf II Adolf van Zweden dit met de *Vasa* en stak keizerin Cixi van China veel geld in de restauratie van haar Marmeren Schip. Met zeer wisselende gevolgen voor hun populariteit, waarover later meer. De vraag dringt zich op: mogen we koning Willem-Alexanders aankoop vergelijken met die van Gustaaf en Cixi?

Het is mooi om onze leerlingen, die vaak een uitgesproken mening hebben over het Nederlands koningshuis, deze vraag te laten beantwoorden. De plek van het Nederlands koningshuis binnen ons staatsbestel komt vaak ter sprake als het absolutisme in tijdvak zes behandeld wordt. Er is altijd wel iemand die refereert aan de toelages van de prinsessen of de panden van prins Bernhard

junior en hoe oneerlijk dat is. Wat is er mooier dan aan de hand van voorbeelden deze kennis erin te slijpen en de leerlingen kritisch te laten kijken naar de plek van ons koningshuis? De drie schepen werden alle drie gekocht door een vorst en hadden invloed op hun uiteindelijke plek in de geschiedenis.

De Vasa

De Nederlanders stonden ook in de zeventiende eeuw al bekend als een succesvolle zeevarende natie. Schepen voeren met grote ladingen terug vanuit 'de Oost' en door de Moedernegotie was er contact met de landen achter het Kattegat. Het is dan ook niet vreemd dat Karel IX van Zweden uitkwam bij de Nederlandse broers Arendt en Henrik Hybertsson toen hij zijn vloot wilde moderniseren. In 1625 kregen de Hybertssons de opdracht van vorst Gustaaf II Adolf, Karels opvolger, om vier schepen te bouwen waarvan de *Vasa*, een verwijzing naar de familienaam van Gustaaf, een van de grootste en meest prestigieuze, en ook de meest pretentieuze, was. De *Vasa* was een stuk langer en hoger dan 'onze', later gebouwde, *Zeven*



De gerestaureerde *Vasa* in het Vasamuseum in Stockholm. Foto: Peter Isotalo.



Provinciën. Het is echter niet door zijn formaat dat het schip een plek in de geschiedenisboeken kreeg. De *Vasa* kwam in het collectieve geheugen van de Zweden terecht doordat het slechts een dikke kilometer gevaren had voor het op zijn *maiden voyage* zonk. De stabiliteit was vooraf wel getest waarbij duidelijk werd dat de gewichtsverdeling nog wat te wensen overliet. De vorst wilde zijn nieuwe speeltje echter zo snel mogelijk inzetten. Op 10 augustus 1628 vertrok de *Vasa* vanuit de scheepswerf. Polen was de bestemming, want daarmee waren de Zweden in oorlog. Ternauwernood wisten de kapitein en zijn bemanning het schip bij een eerste windvlaag nog recht te houden, maar bij een tweede windvlaag stroomde het zeewater via de geschutpoorten naar binnen. Vanwege de ongunstige plaatsing van de kanonnen op de verschillende dekken bleef het schip water maken, en zonk het na de eerste reis van welgeteld 1.300 meter. Dertig tot vijftig bemanningsleden vonden een zeemansgraf. Kapitein Söfring Hansson Jute wist de ramp te overleven. Hij werd gearresteerd en moest zich voor een speciaal opgericht tribunaal verantwoorden. Een goed functionerende trias politica of een grondige lastercampagne zorgde ervoor dat Hansson werd vrijgesproken. Waarna de schuld bij de toen allang overleden Hybertsson kwam te liggen. Koning Gustaaf verging het ongeveer hetzelfde als de *Vasa*. Ondanks dat hij een succesvol militair strateeg was, stierf hij tijdens de Slag bij Lützen in 1632. Hierdoor maakte hij het niet meer mee dat de waardevolle kanonnen van de *Vasa* al in de jaren zestig van de zeventiende eeuw geborgen werden.

De geschiedenis bracht Gustaaf en de *Vasa* uiteindelijk toch bij elkaar in de buurt. Het onfortuinlijke schip is sinds 1989 door het publiek te bewonderen. Het werd uit het water gehaald en

door middel van een speciaal conserveringsproces geschikt gemaakt voor tentoonstelling. Vanaf de torenspits van de Riddarholmskyrkan waar Gustaaf begraven ligt, kun je het speciaal aan het schip gewijde Vasamuseum zien liggen.

Het Schip van Puurheid en Gemak

Mocht u denken dat vorsten in Azië anders tegen status en luxespeeltjes aan kijken dan hun Europese evenknieën, dan komt u bedrogen uit. In een eeuw waarin Europese vorstenhuizen te maken kregen met lastige, verlichte ideeën, en net iets later dan de bouw van het vergelijkbare Versailles, liet de Chinese keizer Qianlong in 1735 een zomerpaleis bouwen. Ter ere van zijn vijftienjarig jubileum als keizer liet hij in de tuinen van zijn zomerpaleis het Marmeren Schip of het Schip van Puurheid en Gemak bouwen. Het werd gebouwd aan de rand van het meer dat bij het nieuwe stulpje van de keizer hoorde. En om meteen een misconceptie uit de wereld te helpen: het was helemaal geen schip en het was ook niet van marmer. Het was een paviljoen, gebouwd op stenen pijlers in het meer en het marmer was eigenlijk geveerd hout. Qianlong heeft lang plezier gehad van zijn 'schip', want hij stierf pas in 1799. Met het Marmeren Schip liep het slechter af. Qianlong heeft niet mee hoeven maken hoe het tijdens de Tweede Opiumoorlog (1856-1860) vernietigd werd door de Anglo-Franse troepen.

'Het was duidelijk dat de gewichtsverdeling nog wat te wensen overliet, maar de vorst wilde zijn nieuwe speeltje zo snel mogelijk inzetten'

Er zit natuurlijk een fikse mate van ironie in een niet-drijvend, marmeren schip. Die werd door de Chinezen nog duidelijker gevoeld tijdens het bewind van keizerin-weduwe Cixi, of de Drakenvrouw, zoals ze – niet als compliment bedoeld – genoemd werd. Cixi liet in 1895 het verwoeste schip en het Zomerpaleis restaureren en voegde een aantal in die tijd als hip geldende, Europese elementen toe. Zo kreeg het stationaire schip bijvoorbeeld schepraderen, alsof het een stoomschip was. Cixi kwam aan de macht tijdens een politiek complexe periode. Buiten de bemoeienis van Europese mogendheden met China, waaiden er in het land verschillende winden. De vraag of er vernieuwing en verwesterlijking moest komen of dat er juist een meer conservatieve zelfversterkingspolitiek gevoerd moest worden, liep als een rode draad door haar regeerperiode. Ze probeerde haar machtspositie vast te houden door een verdeel-en-heerspolitiek waarmee ze aanhangers van de verschillende stromingen te vriend probeerde te houden. Hiermee maakte zij zich bij niemand echt populair. Haar Marmeren Schip werd een ►

Portret van de Chinese keizer Qianlong die regeerde van 1735 tot 1796 en het eerste Marmeren Schip liet bouwen. Portret gemaakt door Giuseppe Castiglione in 1736. Bron: Paleis Museum van Beijing.

Koningin Máxima in een interview met Matthijs van Nieuwkerk. *Máxima 50 jaar*, NPO 1, 17 mei 2021.

symbool van haar falende beleid. Zij koos ervoor om tijdens deze turbulente periode veel geld uit te geven aan de restauratie van het Zomerpaleis en het bijbehorende schip. Een groot deel van het budget was eigenlijk bedoeld voor defensie en specifiek voor de marine. De minister van Defensie durfde niet echt te klagen. De marine stond er in de aankomende oorlogen dan ook niet goed voor. De bevolking ontging de ironie niet dat het defensiebudget opging aan een schip dat niet eens kon varen. Zo werd het Marmeren Schip een symbool van decadentie en kortzichtig beleid. Cixi overleed aan het begin van de twintigste eeuw. Haar impopulariteit werd nogmaals duidelijk tijdens de onrustige periode richting het ontstaan van de Chinese Republiek. Haar graf werd geschonden en geplunderd en de regering deed hier ondanks protesten van de keizerlijke familie niets tegen.

De Alma

Als laatste het snelste van de drie schepen. Een schip vernoemd naar de samentrekking van de voornamen van de eigenaars. De *Alma* is de vervanger van de *Aldebaran*, vernoemd naar een van de helderste sterren van ons universum, en er hangt een prijskaartje van twee miljoen euro aan het nieuwe speeltje van de Nederlandse vorst. Wat hij hiervoor krijgt, is een speedboot, model Wajer-55, van zestien meter lang met een topsnelheid van 38 knopen, ongeveer 70 kilometer per uur. Ook is er een volledig uitgeruste keuken en een badkamer. Het nieuws over de aankoop van de *Alma* kwam op een ongelegen moment voor het staatshoofd. De aflopen jaren was er al wat

kritiek op het koningshuis. Er werden (Kamer) vragen gesteld over de verkoop van kunst door prinses Christina, het al dan niet 'huisjesmelken' van prins Bernhard junior en natuurlijk de nogal onfortuinlijke keuze van de vorst en zijn gezin om op het hoogtepunt van de coronapandemie toch op vakantie te gaan naar hun villa in Griekenland. De reis naar Griekenland noemde koning Willem-Alexander een 'inschattingfout', over de aankoop van de *Alma* was koningin Maxima recentelijk iets milder. Hierover zei ze: 'Het was iets dat mijn man heel graag wilde hebben. Ik gun hem dat wel, maar dat mag niet afdoen aan alle werk dat hij voor Nederland doet.' Feit is dat de populariteit van het koningshuis en koning Willem-Alexander het laatste jaar flink gedaald is.

Onze vwo-leerlingen werden getraceerd op een tekst van Maarten van Rossem bij hun examen Nederlands. Onze favoriete nationale mopperkont vergeleek het verloop van de geschiedenis met de seizoenen: een bepaalde volgorde ligt vast, maar het precieze verloop is onvoorspelbaar. Dat een vorst veel geld uitgeeft aan een schip, is al vaker voorgekomen. Dat het niet altijd de meest verstandige investering is, is ook niets nieuws. Vraag die we aan onze leerlingen zouden kunnen voorleggen: had koning Willem-Alexander, zeker als afgestudeerd historicus, beter kunnen of moeten weten? Volgens Van Rossem herhaalt de geschiedenis zich niet een op een, maar zijn er wel patronen. Hoe koning Willem-Alexander de geschiedenisboeken ingaat, zal de toekomst uitwijzen. Het is misschien wel aardig om nu al eens te peilen hoe de leerlingen hiertegen aankijken. ■



Het Marmeren Schip van keizerin-weduwe Cixi. Aan de zijkant is de 'moderne' toevoeging van het scheprad te zien, een kenmerk van het stoomschip. Foto: Daniel Case.

In verzet!

Geen makke schapen. Een persoonlijke geschiedenis van joods verzet. *Martijn Katan* (Prometheus, Amsterdam 2021), 184 blz., € 20,00

Tijdens zijn onderzoek naar het oorlogsverleden van zijn vader, op aansporing van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie, doet Martijn Katan (biochemicus en emeritus hoogleraar voedingsleer) een verrassende ontdekking. Naast zijn vader, een oom en een tante zaten nog eens zeven andere familieleden in het verzet. Reden genoeg om aan elk van hen een biografisch hoofdstuk te wijden en in het bijzonder stil te staan bij hun betrokkenheid in de illegaliteit. Hij opent met zijn vader Richard, van wiens oorlogsactiviteiten hij weinig wist. Thuis was de oorlog taboe en wilde men hem er niet mee belasten. In bijna vijftig bladzijden zet Katan zijn vader neer als 'een heldhaftige verzetsstrijder', die zich vanaf het begin van de oorlog geen illusies maakte. Midden 1942 lapte hij met zijn moeder de oproep voor de 'verruimde werkstelling in het oosten' aan zijn laars. In plaats van Polen verruilde hij zijn woonplaats Rotterdam voor Udenhout en een maand later voor Arnhem. Zijn ouders konden dat omdat zij beiden in het bezit waren van een gestolen en bewerkt paspoort, zonder de grote zwarte J van Jood erin. In de Gelderse hoofdstad rolde hij in het verzet met als zijn specialiteit het 'onvervalscht (...) namaaken van Ausweise en handtekeningen daarop'. Ook na zijn arrestatie en miraculeuze vrijlating een paar maanden later, hervatte hij het verzetswerk met 'een aan roekeloosheid grenzende onverschilligheid'. Bij de moeder van Martijn Katan ontbrak het evenmin aan moed. Behalve dat zij haar man onvoorwaardelijk steunde in wat hij ondernam, voerde zij soms ook het afleverwerk van de identiteitsbewijzen uit. Ook de overige leden binnen

zijn familie krijgen in aparte hoofdstukken eer van de schrijver. Louis Katan, de oudste broer van zijn vader, die zich onder meer over piloten en Airborne-soldaten ontfermde en hen in het heetst van de oorlogsstrijd uit bezet gebied loodste. Emil Katan, een neef van zijn vader, die telefoonkabels en treinen saboteerde en liquidaties uitvoerde. Didi Roos, een nicht van zijn moeder, die 'dag en nacht' met geheime stukken rondfietste en na de Slag om Arnhem als gids fungeerde bij het terugzetten van geallieerde parachutisten over de Rijn. Aan het einde van het voorlaatste oorlogsjaar werd zij opgepakt en vreselijk mishandeld. Maar hoe de SD deze dappere vrouw ook toetakelde, ze sloeg niet door en pleegde geen verraad. En verder haar verloofde Marcel Hertz, die illegale kranten verspreidde, spioneerde en saboteerde. Simon 'Mol' Valk, aangetrouwde familie van zijn moeder, was een 'afstandelijke' oom die in Brabant onverschrokken de illegale administratie en de logistiek voor de verstrekkingen aan onderduikers beheerde. Het respect en de bewondering van de schrijver gaan in de laatste hoofdstukken naar drie verre familieleden, die de oorlog niet hebben overleefd. Mozes Roos, die onder de schuilnaam 'Hortencia'

onderduikers hielp en meewerkte aan het illegale blad *Vrij Nederland*, stierf in Auschwitz. Hans Katan, een achterachterneef, die onder het pseudoniem 'Bernard' een leidende rol had in de vermaarde Amsterdamse verzetsgroep CS-6 en in de duinen bij Overveen werd geëxecuteerd. En Ernst Katan, die zijn broer Hans met koerierdiensten hielp. In Westerbork werd hij na een vlucht poging met vier eveneens Joodse medegevangenen met een pistoolschot vermoord. Zou de auteur even inventief en koelbloedig als zijn vader zijn en durven wat hij durfde als het weer oorlog zou zijn? Katan stelt zich deze – ook voor leerlingen interessante – vraag, zonder dat hij er een eenduidig antwoord op kan geven. Wel constateert hij dat zijn familieleden, met uitzondering van Hans en Ernst Katan die aan het begin van de oorlog bewust hun keuze maakten, in het verzet zijn beland 'omdat het op hun pad kwam'. En toen zij eenmaal ondergedoken waren of van een nieuwe identiteit waren voorzien, kregen zij ook vaak de kans om mee te doen. Hoewel zij natuurlijk hadden kunnen weigeren. Katan laat ook zijn gedachte gaan over de ongenueanceerde opinie dat de Joden in de oorlog te weinig verzet hebben gepleegd en zich als 'makke schapen' naar de slachtbank hebben laten leiden. Met als uitgangspunt het aantal verzetsstrijders in zijn familie komt hij na een berekening tot de hypothese dat er van alle Joden in Nederland ongeveer 1,6 procent in het verzet participeerde, circa 2.300 mannen en vrouwen wel te verstaan. Dat is vijf keer het percentage dat Loe de Jong in zijn levenswerk heeft gecalcululeerd. Bovendien was het, betoogt Katan, voor de meeste Joden bijkans onmogelijk om onder te duiken. Daarvoor ontbrak het geld. Ook waren er maar weinig Nederlanders die hun huis voor de onderduik openstelden. Met *Geen makke schapen* heeft Martijn Katan een prachtig en indrukwekkend eerbetoon geschreven aan zijn familieleden, die tijdens de oorlog hun leven waagden.

Gert Moleman



Vlucht naar Duitsland

Alles voor niets. Walter Kempowski (Thomas Rap, Amsterdam 2020), 380 blz., € 22,90

Walter Kempowski (1929-2007) was een Duitse schrijver die vooral bekend geworden is door zijn serie *Das Echo-lot*. Dat is een serie boeken met verzamelde dagboekfragmenten uit de Tweede Wereldoorlog. *Alles voor niets* bestaat niet uit dagboekfragmenten, maar is een roman. Een prachtige roman, om dat maar meteen gezegd te hebben. Hoofdpersonen in het boek zijn de bewoners van het – fictieve – landgoed Georgenhof, in het fictieve Mitkau in het toenmalige Oost-Pruisen. Het is in het begin van het boek, dat speelt in de winter van 1945, nog rustig op het landgoed. Duitsland is in oorlog, maar er is nog hoop dat de Russen tegengehouden kunnen worden. Het landgoed behoort toe aan het echtpaar Von Globig, dat één zoon heeft: Peter. Die krijgt privés van dr. Wagner, een vrijgezel met sik, gouden bril en kenner van de klasiëken. Het huishouden, waartoe ook personeel hoort, wordt geleid door een vrouw die ‘Tantetje’ genoemd wordt.

Heel langzaam wordt duidelijk dat het voor de Duitstalige inwoners van het land weleens verkeerd kan aflopen. Eerst wordt de heer des huizes Von Globig als officier naar Italië gestuurd. Zijn wat wereldvreemde echtgenote laat zich overhalen tijdelijk een vluchteling te verbergen, waardoor ze in de gevangenis belandt. Dit op last van het fanatieke dorpshoofd, dat iedere zin en ontmoeting met ‘Heil Hitler’ begint. De Russen komen intussen steeds dichterbij. Steeds meer Duitse inwoners van Pruisen vluchten. Ook de bewoners van de Georgenhof beseffen na enige tijd dat ze het land moeten verlaten. Het Russisch leger

is te sterk en heeft weinig medelijden met de Duitsers. Omdat het over land steeds moeilijker is geworden Duitsland te bereiken, besluiten duizenden naar de kust te vluchten. Daar hopen ze een boot te vinden die hen naar Duitsland brengt.

Kempowski beschrijft, met al zijn kennis vanuit de dagboeken, de omstandigheden voorafgaand aan en de chaos tijdens die vlucht op een rustige, soms een beetje ironische manier. Misschien is het daardoor zo overtuigend. Overal is paniek, chaos, angst en geweld. Alleen Peter zal een boot bereiken. Of die hem naar Duitsland heeft gebracht, blijft de vraag.

Automatisch moet je bij lezing van *Alles voor niets* denken aan *In Krab-bengang* van Günter Grass uit 2002. Die beschrijft daarin de ramp met 9.000 vluchtelingen op het schip *Wilhelm Gustloff*, dat door de Russen tot zinken gebracht zal worden. In het vorig jaar verschenen boek van Krijn Thijs (red.), *Duitsland 1918-1991, Twintig vensters op een bewogen eeuw*, staan op pagina 70 twee illustraties. Eén is een foto waarop Oost-Pruisische families met hun hele hebben en houden over het bevroren Koerse Haf voor Koningsbergen de onbezette gebieden van het Duitse Rijk proberen te bereiken. De andere illustratie laat zien hoeveel mensen van Duitse afkomst in totaal na de oorlog uit Oost-Europa werden verdreven. Dat waren er twaalf miljoen, waarvan bijna twee miljoen uit Koningsber-

gen en omgeving, en bijna 300.000 uit Danzig. Grass legde een verband tussen het tot zinken brengen van de *Wilhelm Gustloff* en de opkomst van het neonazisme in het oosten van Duitsland. Of dat klopt, weet ik niet. Feit is in ieder geval dat de verenigingen van *Heimatvertriebenen*, met miljoenen leden, nog steeds invloedrijk zijn. De wonden zijn nog niet allemaal geheeld.

Wim Rongen

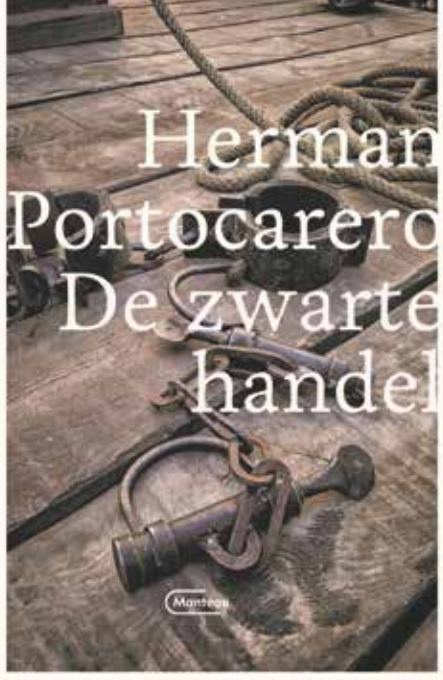
(Te) veelzijdig boek

De zwarte handel.

Herman Portocarero (Manteau, Antwerpen 2021), 448 blz., € 27,50

Hoever verbind je Cuba, Obama, Cádiz, Napoleon, Marcus Garvey, Haïti, Atlanta, jazz, Toussaint, New Orleans, rap, New York en nog veel meer in één boek? Je laat romancier Herman Portocarero zijn memoires schrijven. De Belgische diplomaat en auteur – onder meer van *De eeuw die Beiroet heet* – werkte tussen 1979 en 2017 als diplomaat in Afrika, op de Caribische eilanden en in de Verenigde Staten. In *De zwarte handel* zijn slavernij en vooral de gevolgen daarvan het thema. Een thema dat door de veelheid van onderwerpen niet goed uit de verf komt. Portocarero is een veelzijdig man. Hij schrijft romans, is tekenaar, scenarist, muzikkenner, jurist, adviseur, diplomaat, et cetera. Zijn interesses zijn breed. Waar hij ook komt, hij verdiept zich in de plaatselijke cultuur en heeft zo kijk op wat er werkelijk speelt in zijn standplaats. In het dankwoord bedankt hij Jan de Wijer ‘voor de geduldige stroomlijning van een breedvoerig manuscript’. Dat stroomlijnen had strakker gemogen. Een boek met als





doel om blanke academici hun oordeel om de slavernij 'als een voorbij en opgelost hoofdstuk van de geschiedenis te zien: hinderlijk misschien, maar niet langer relevant' (p. 196) te bestrijden, vereist een helderder opzet en duidelijker uitwerking. Niet dat Portocarero dit nergens doet. In het laatste hoofdstuk, na 380 bladzijden, trekt hij enkele conclusies: slavernij kwam op het einde van de achttiende eeuw 'terecht in allerlei politieke manipulaties: de hypocriete morele argumenten, het politieke gebruik als een wapen in concurrentie tussen koloniale machten, het ontwijken daarvan in het blanke grondwettelijke recht'. En waar het einde van de slavernij wel grondwettelijk werd gewaarborgd (in de VS in 1865) bleven economische en sociale aspecten ver achter. Dat kent vele uitingsvormen, zoals de oververtegenwoordiging van zwarte mensen in gevangenissen, segregatie, het zwarte matriarchaat (p. 384), achterblijvend Afrikaans bestuur (p. 385), het praten en niet tot actie komen als het over compensatie gaat (p. 395). Op de flaptekst zegt Portocarero het zo: 'De trans-Atlantische slavernij werd wel afgeschaft, maar raakte nooit geheeld. Voor veel nazaten van de slaven begint de historische afrekening nu pas.' *De zwarte handel* meandert tussen vele plaatsen, tikt een grote hoeveelheid onderwerpen aan, brengt de auteur in contact met interessante personen, haalt origineel bewijs uit de kast, maar het zijn toch vooral memoires, zij het met een boodschap.

Ger Jan Onrust ■

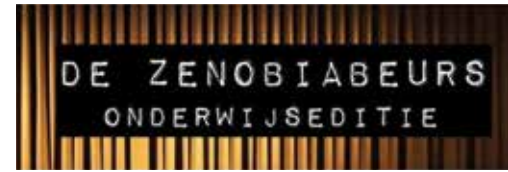
Zenobiabeurs

Stichting Zenobia biedt de Zenobiabeurs - Onderwijseditie ter waarde van 500 euro aan. De beurs is bedoeld

ter ondersteuning van een project om educatie over de oudheid in het primair en secundair onderwijs diverser en daarmee inclusiever te maken. Denk bijvoorbeeld aan een les(brief) of lessenserie, een (online) educatieve module, een podcast of vlog, een (mini)documentaire of een te publiceren didactisch artikel. We nodigen voor deze editie docenten, studenten en scholieren uit om een aanvraag te doen.

Aanvragen kunnen ingestuurd worden tot en met 17 oktober 2021.

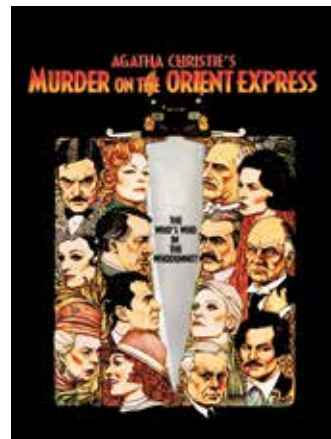
Geïnteresseerd? Kijk voor meer informatie en het opstellen van de aanvraag op de site www.stichtingzenobia.nl/zenobiabeurs-onderwijseditie-2021.



Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische stad zoeken we? Stuur het antwoord voor 13 oktober naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 4* was: William of Ockham (ca. 1287-1347). De winnaar is Stan van Anholt uit Malden. Gefeliciteerd met de boekenbon van 20 euro!





Oude collectie *Spiegel Historiae* en *Kleio*

Paul de Jonge biedt (gratis) oude afleveringen van *Spiegel Historiae* en *Kleio* aan. Een uitgelezen kans om zelf of met leerlingen terug de geschiedenis in te duiken of je eigen collectie aan te vullen. Het gaat om de jaargangen *Spiegel Historiae* 1966 t/m 1990 en 1998 t/m 2009, en de jaargangen *Kleio* 2009 t/m 2021. Ben je geïnteresseerd? Neem dan contact op via pauldejonge48@gmail.com of 06-18680706.

“
Vrijheid van meningsuiting lijkt een vrijbrief om te beledigen.”

“
Durf jij het gesprek met je leerlingen aan te gaan?”

School & Veiligheid
STICHTING

Gratis incompany teamtraining
Dialogo onder Druk op maat.
Scan de QR-code en lees meer.

Atelier van Herinnering

Atelier van Herinnering is een gratis toegankelijk online educatieplatform over de Tweede Wereldoorlog, gericht op het vo en het mbo. De basis van de website wordt gevormd door meer dan honderd teksten, die voortkomen uit jongerenprojecten van Theater Na de Dam. In de jongerenprojecten gaan kinderen en jongeren in gesprek met ouderen uit hun eigen wijk, die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt. Vervolgens maken zij, vanuit deze en andere verhalen, een voorstelling. De teksten die vanuit deze bijzondere ontmoetingen zijn ontstaan, biedt het Atelier van Herinnering samen met lesbrieven aan. Alles is te vinden op de website www.ateliervanherinnering.nl.



Scriptieprijs

Historische vereniging Vrienden van De Witt reikt samen met Uitgeverij Verloren en weekblad *EW* een prijs uit voor de beste universitaire geschiedenscriptie met betrekking tot de Republiek der Nederlanden in de zeventiende eeuw. Studenten dienen hun afgeronde scriptie voor 25 september 2021 te mailen naar scriptieprijs@vriendenvandewitt.nl. Zowel bachelor- als masterscripties, in het Nederlands als in het Engels, komen in aanmerking. De prijs voor de beste masterscriptie bestaat uit een oorkonde, een bedrag van €1.500, een boekenpakket van weekblad *EW* (inclusief jaarabonnement) én een jaarlidmaatschap Vrienden van De Witt. Voor de beste bachelorscriptie geldt een aanmoedigingsprijs van € 200. Voor meer informatie zie www.vriendenvandewitt.nl.





Profielwerkstuk- project

De Atlantische Onderwijscommissie organiseert jaarlijks een profielwerkstukkenproject voor havo- en vwo-leerlingen. Leerlingen die hun profielwerkstuk schrijven over een thema binnen internationale vrede en veiligheid kunnen zich nu aanmelden voor het profielwerkstukkenproject. Leerlingen krijgen hierbij extra begeleiding en ontmoeten medeleerlingen uit het hele land. Daarnaast kunnen ze bijeenkomsten van de Atlantische Commissie en Jonge Atlantici bijwonen. Aanmelden kan tot 23 september 2021. Meer informatie en het aanmeldformulier zijn te vinden op de site van de Atlantische Onderwijscommissie: www.atlcom.nl/programma/profielwerkstukkenproject-2021-2022.

25 jaar Srebrenica

Vanaf 11 september 2021 speelt de voorstelling *25 jaar Srebrenica – Gevaarlijke Namen* in theaters door het hele land. In de voorstelling zitten een genocide-overlevende en een Dutchbat-veteraan samen op één podium. Samen met vredesorganisatie PAX, het Nederlands Veteraneninstituut en vfonds, is een educatief aanbod voor bovenbouwleerlingen ontwikkeld dat bestaat uit een lessenspakket, gastlessen en natuurlijk een voorstellingsbezoek. De onderdelen zijn samen, maar ook los van elkaar af te nemen. Ga voor meer informatie naar www.25jaarsrebrenica.nl.



FOTO: JUSTIJN LIGTWOET FOTOGRAFIE



Duitsland van 1800 tot nu

Als er een geschiedenis is die alle facetten van drama, tragiek, onderdrukking, oorlog, terreur en geweld in zich heeft dan is het wel de Duitse. In een duocollege schetsen Hanco Jürgens en Koen Vossen op een heldere wijze de Duitse geschiedenis van 1800 tot nu. Het hoorcollege duurt 9 uur en 15 minuten en is digitaal te beluisteren via de *Home Academy*-app. De kosten zijn € 35,00.

**Het volgende nummer van Kleio
verschijnt op 27 oktober**

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem! educatief, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
Pim Renou, ICT, communicatie, pr, cie. wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Hoop

Het was zo'n dag. Er trokken felle buien over en op teletekspagina 101 stond geen enkel opbeurend bericht. De wereld brandde, Peter R. de Vries was overleden, Limburg spoelde weg en het aantal nieuwe coronabesmettingen lag hoger dan we ons eigenlijk konden herinneren. En helemaal onderaan: Robben stopt definitief met voetballen. Zo'n dag dus. Ik ben van nature geen toekomstoptimist en nu wist ik het weer zeker: alles gaat naar de filistijnen. Diezelfde dag toog ik met mijn sores en in mijn beste pak richting de oude suikerfabriek voor de diploma-uitreiking van onze zesdeklassers. De ceremonie was door het hoge aantal besmettingen al een keer uitgesteld, maar ging nu, in de eerste week van de zomervakantie, tóch door. En er was genoeg animo. Dat was dan weer hoopgevend, vond ik. Maar goed, die ochtend had ik het *Onderwijsblad* nog in handen gehad en daar zakte me de broek ook van af. Je hoopt dat die donkere toekomst enigszins verlicht kan worden door *Bildung*, maar helaas, in onderwijsland was het ook kommer en kwel, getuige de voorkant van het vakbondsblad. 'Systeem duwt

thuiszitters in de hoek, luidde de alarmende kop en daaronder de kleine kopjes: 'Nederlandse scholen zijn te oud', Politiek compromis leidt tot wankel steunpakket' en 'Geblunder voor de klas' – de voorkant ademde ellende. Ik liet het blad in het plastic, want hoeveel kan een mens verdragen, nietwaar? Ergo: de wereld ging naar de maan en het onderwijs ging ons van de ondergang niet redden. Maar hoop is iets anders dan optimisme, las ik in Roman Krznaric' *De goede voorouder*. Optimisten zien de zonnige kant van het leven, ook al zijn er aantoonbare bewijzen om dat niet te doen – van optimisme kun je zelfs laks worden.

'Ik liet het blad in het plastic, want hoeveel kan een mens verdragen'

Hoop is anders, hoop is radicaler en actiever. Hoopvolle mensen weten dat het ook mis kan gaan, maar blijven gedreven om het verloop van de geschiedenis ten goede om te buigen.

In de oude suikerfabriek spraken ik en mijn collega's de geslaagde leerlingen toe. Ondanks de nieuwsberichten werd het een opgewekte middag – stuk voor stuk zag ik leerlingen die de wereld een mooiere plek kunnen maken. Met een aantal leerlingen had ik op de dag van de examenuitslag nog in het plantsoen gezeten, ter viering. De jongens blaakten van energie en vertrouwen. Ze vertelden me wat ze gingen studeren, gaven me een biertje, goede moed en nieuwe hoop. De eerste les die de geschiedenis ons leert, zegt Krznaric, is dat niets onvermijdelijk is tot het gebeurt. Ik vestig mijn hoop op de jonge mensen. Ik ben dan wel een hoopvolle pessimist. Mag dat ook? ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.



Didactiekconferentie 2021

*Donderdag 18 en vrijdag 19 november
in Veluwe Hotel de Beyaerd*

Twee dagen bezig zijn met je vak! Samen met collega's en deskundigen nieuwe ideeën opdoen. Netwerken, tips en trucs uitwisselen en discussiëren over lesinhoud, leerstijlen en examens. Dit jaar in een nieuwe omgeving, op andere dagen en tegen een zeer aantrekkelijke prijs. Een nascholing die ook geschikt is als sectieactiviteit en waar je eigenlijk geen nee tegen kunt zeggen.

Workshops

keuze uit onder andere:

- **'De gevoelige kant van geschiedenis'** door Gijs van Gaans, lerarenopleider geschiedenis.
- **'Verbinden met geschiedenis'** door Daan Kraemer, docent geschiedenis.
- **'Een kijkje in de historische keuken'** (belevenisworkshop) door Manon Henzen, culinair historica.
- **'Rubrics voor historisch redeneren'** door Jens Lenders en Jeroen Gerats, lerarenopleiders geschiedenis.
- **'Ontsnap uit je klaslokaal'** door Pauline Bos, docent geschiedenis.
- **'Gevangen in beelden. De verhalen bij de Westerborkfilm'** door Christel Tijen, hoofd van het Kenniscentrum Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Avondprogramma

De avondlezing wordt gegeven door Lambert Teuwissen. Hij is eindredacteur van de website van het NOS-project '75 jaar bevrijding'. Lambert neemt ons tijdens zijn lezing mee in zijn zoektocht naar de persoonlijke verhalen achter de site en geeft ons een kijkje achter de schermen van dit prachtige project.

NOS

Leermiddelenmarkt

Grote en kleine uitgevers, musea en aanbieders van educatief materiaal staan u graag te woord en tonen hun nieuwste producten.

Inschrijving en kosten

Inschrijvingen mét workshopkeuzes via de site www.vgnkleio.nl. U wordt ingedeeld op volgorde van inschrijving.

Prijs voor leden:

€ 295 (inclusief hotelovernachting, maaltijden, koffie/thee)

Prijs voor niet-leden:

€ 315 (inclusief hotelovernachting, maaltijden, koffie/thee)



Schrijf je nú in via www.vgnkleio.nl



PASPOORT 21

21 REIS JE WERELDWIJS

NIEUW

Paspoort 21 groeit met de leerling mee, de bergen op de reis worden hoger, en de rugzak van leerlingen vult zich met kennis en vaardigheden: het paspoort tot de maatschappij.



DE DIGITALE

Mens & Maatschappij

METHODE

VRAAG EEN GRATIS PROEFACCOUNT AAN:
[PASPOORT21.NL](https://paspoort21.nl)

UNIEK REISTHEMA • ACTUEEL • LEERLINGVOLGSYSTEEM
DIFFERENTIATIE • EIGEN LESMATERIAAL • ALLE DEVICES